

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ

Մ Ե Կ Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ՊԱՏԱՐԱԳ-ԱՄՄԱՏՈՅՑԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ
ՈՒՂՂԱՓԱՌԻ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

ՏԻՐԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆԵՐՍՈՅԵԱՆ
(1904 - 1989)

Անգլիերէն բնագրէն թարգմանեց՝
Հերմիլէ Գ. Աճառեան

Մ ա տ ե ն ա շ ա ր՝
«ՀԱԶԱՐԵՕԹՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ»
ՓԱՐԻՉ
1999

ԱՅՍ ՕՐԻՆԱԿԸ ԶՕՆՈՒԱԾ Է

Տ. ԶԱԻԷՆ Ս. ԱՐՔԵՊԻՍԿ. ՉԻՆՉԻՆԵԱՆԻՆ

ԳԱՀԻՐԷ

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Օ Ս Ք

Հայաստանի մէջ Քրիստոնէութեան պետական կրօնք հռչակման 1700-ամեակի նախօրեակին, առանձին գրքոյկով լոյս կ'ընծայենք Հայ Եկեղեցւոյ յետ-եղեռնեան հոգեւորականութեան ռահվիրաներէն եւ բազմարդին երախտաւորներէն հոգելոյս Տիրան արքեպիսկոպոս Ներսոյեանի «ՀԱՄԱՌՕՏ ՄԵԿՆՈՒԹԻԻՆ ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՅԻ» աշխատասիրութիւնը, զոր ան առաջին անգամ հրատարակած է իր կործողական «ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՅ»ին մէջ՝ 1950 թուականին՝ Հիւսիսային Ամերիկահայ նոր սերունդին համար:

Բնագրին հայերէն թարգմանութիւնը՝ լոյս տեսած էր Պոլսոյ «Ծողակաթ» ամսաթերթին մէջ 1952-1958 թուականներուն. ահաւասիկ նոր խմբագրութեամբ կրկին կը հրատարակուի բազում երկիրներու մէջ բնակութիւն հաստատած Հայ Եկեղեցւոյ զաւակներուն հոգեւոր կեանքին՝ եւ նորանկախ Հայրենիքին մէջ կրօնական իր ինքնութիւնը կերտող Նոր Հայութեան համար:

Հոգելոյս Տիրան Սրբազան կրթական, հովուական եւ վարչական բեղուն գործունէութեամբ գերահռչակ հոգեւորականը հանդիսացաւ:

Մասնաւոր շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ Մերոպ Արքեպիսկոպոս Գ. Գրիգորեանին, որ իր գիտական պատրաստութեամբ, նորընծայութեան կանուխ տարիներուն, մեր սերունդին ներշնչեց, իբր քաջ եւ արթուն հոգեւորական, նուիրուիլ օրէնքի եւ աւանդութեանց պաշտպանութեան: Ան սիրով յանձն առաւ գրի առնել աշխատասիրութեան Յառաջաբանը, նաեւ անհրաժեշտ ճշդումներ կատարեց բնագրին մէջ:

Այսօր, երջանկայիշատակ ընտրեալ-Պատրիարքին մասունքները կը հանգչին իր սիրած հոգեւոր տան՝ երկրաւոր Սիոնի բարձունքին վրայ: Թող երկնային Սիոնի բարձունքներէն իր անմահ հոգին շարունակէ զօրացնել իր սիրած Եկեղեցւոյ «Սիոնի որդիները», Աւետարանին եւ Հայոց Պատմութեան հաւատարմութեան պատգամով:

Յաւիտենական յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի:

ԺԻՐԱՅՐ Ծ. ՎՐԴ. ԹԱՇՃԵԱՆ
Միաբան Ուխտին Սրբոց Յակոբեանց

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Ի Ֆիշատակ Տիրան Սրբազանի

Տիրան Սրբազան մեկն է երեք լուսաշող աստղերէն (Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեանց եւ Տիրան արքեպս. Ներսիսեան), որոնք զիս ներշնչած են հոգեւորական ասպարէզիս եւ գիտական գործունէութեանս մէջ: Ծուրջ 35 տարուան ծանօթութիւն մը, որ զարգանալով դարձած էր սերտ բարեկամութիւն, — մեզ կը զօդէր եւ կը մտերմացնէր: Առաջին անգամ 1952 թուին էր՝ երբ Խորէն եպս. Բարոյեանի (հետագային՝ կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ) հետ միասին ինքնաշարժով ճանապարհորդեցինք դէպի Հալէպ: Ամբողջ ճամբու ընթացքին Սրբազանը զիս «ոմբակոծեց» իմաստասիրական հարցումներով: Երբ Հալէպ հասանք՝ այն տպաւորութիւնը ունեցայ՝ որ «քննութիւնը» յաջողապէս անցուցած էի:

Յաջորդ կարեւոր հանդիպումները պատահեցան 1956 թուի Փետրուարին, երբ երջանկայիշատակ Վազգէն Հայրապետ Պէչրուօ եկած էր՝ Կիլիկիոյ կաթողիկոսական ընտրութեան առթիւ հաշտութիւն եւ համերաշխութիւն սերմանելու Լիբանանահայութեան միջեւ: Երբ կ'ակնարկէի իր թեկնածութեան մասին, պատասխանը կ'ըլլար խիստ. «Իրենց վզին յետսակողմը կրնան տեսնել, բայց ոչ զիս կաթողիկոս Անթիլիասի»: Մոլեռանդ սաղիմական մըն էր. իրեն համար Երուսաղէմի պատրիարքական Աթոռը բազմապատիկ աւելի կարեւորութիւն ունէր, քան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը: Իսկապէս նա յաջողեցաւ իր համակիրներուն շնորհիւ Սրբոց Յակոբեանց Աթոռի պատրիարք ընտրուիլ, բայց դժբախտաբար Եղիշէ արքեպս. Տէրտէրեանի սաղարաններուն զոհ գնաց՝ զրպարտուելով իբր «համայնավար» եւ ստիպուեցաւ թողուլ Սուրբ Քաղաքը եւ Պէչրուօի ճանապարհով անցնիլ Անգղիա: Երբ Երուսաղէմ կը գտնուէր՝ իրեն ուղարկեցի իմ պատրաստած «Քրիստոնէական»ի ձեռագիրը, զոր նա կարեւորութեամբ եւ խղճմտութեամբ սրբագրեց:

1959-61 տարիներուն կը գտնուէի հիւսիսային Անգղիոյ Տարհըմ - Տուրհամ - Համալսարանը, հոգածութեամբ Գալուստ Կիլլպէնկեան Հիմնարկութեան, բարձրագոյն պատմագիտական ուսում ստանալու և միաժամանակ հայագիտական աթոռի մը հիմնադրութիւնը նախապատրաստելու առաքելութեամբ: Տօնական եւ ամառնային արձակուրդի օրերուն կը մեկնէի Լոնտոն՝ այնտեղ Հայ Եկեղեցւոյ շրջանակին եւ մթնոլորտին մէջ անցնելու ազատ ժամանակս: Յաճախ կ'երթայի Բրիտանական Թանգարան՝ Ձեռագրաց Բաժանմունքին մէջ ուսումնասիրելու հայերէն մատեանները: Երբեմն եւս կը հանդիպէի Տիրան Սրբազանին եւ միասին ժամերով կը շրջէինք եւ կը զրուցէինք ուսումնական, իմաստասիրական, աստուածաբանական, էթիմեցիք եւ ազգային-եկեղեցական հարցերու շուրջ: Իսկական վայելքի ժամեր էին, որոնք անզգալաբար եւ արագօրէն կ'անցնէին, բայց որոնք վստահաբար մեծ ազդեցութիւն ունեցան դատումներուս ուղղութեան վրայ: Այդ շրջանին տակաւին ողջ էր եւ Լոնտոն կ'ապրէր Ղեւոնդ Դուրեան Սրբազանի ոճրագործներէն մին, որու անունը բարեբախտաբար չեմ յիշեր: Տեղեկանալով որ եւս Կիլիկիոյ «Անկախ Միաբանութեան» կը պատկանէի, ամէն առթիւ ժամերգութեանց ատարտին կը ջանար ինձ հետ կազ եւ կոխ ստեղծել: Լաւ կը յիշեմ՝ անգամ մը Տիրան Սրբազան նկատելով յեղափոխական «ընկեր բանջունի»ին անվայել ընթացքը, խստօրէն յանդիմանած եւ վտարած էր զինք եկեղեցիէն:

Կարելի է առանց վարանելու յայտարարել՝ որ Սրբազանը մինչեւ իր վախճանը չկարողացաւ «մարսել» կամ ընդունիլ Երուսաղէմի

Պատրիարքական Աթոռէն հեռացումը: Մօտաւորապէս 30 տարի, իր հասունութեան լաւագոյն շրջանը անցուց առանց պաշտօնի, ապրելով Նիւ Եորքի Ս. Խաչ Եկեղեցւոյ վերնատան մէջ: Հազար ափսոս՝ որ Հայ Եկեղեցւոյ ամէնէն զարգացած, խելացի, մտաւորական, բազմատաղանդ եւ տրամաբանական մտածողութեան ախոյեան հոգեւորականը այդպէս առանց յատուկ յանձնառութեան եւ գործունէութեան կորսնցուց ժամանակը: Միակ իրագործումը եղաւ «Ս. Ներսէս Դպրեվանց» հիմնադրութիւնը, որ բնականօրէն կարելոր յաջողութիւն մըն էր ընդհանրապէս Հայ Եկեղեցւոյ համար:

1971 թուին երբ Վիեննայի մէջ «Փրօ Օրիէնթէ» էքիմենիք Հաստատութեան հետ ձեռնարկեցինք քրիստոսաբանական երկխօսութեան, առաջին առթիւ մտածեցի Տիրան Սրբազանի մասին եւ զինք մեծ ուրախութեամբ հրաւիրեցինք խորհրդակցութեանց: Առաջին հանդիպումը, որու գլխաւոր նիւթն էր քրիստոսաբանական բանաձեւումը, տեղի ունեցաւ 1971 թուի Սեպտեմբերին եւ աւարտեցաւ մեծ յաջողութեամբ: Ժողովին կը մասնակցէին միջազգային համաբաւ տէր աստուածաբաններ, ինչպէս Ալոյշիս Կրիլլմայրը, Վիլհելմ դը ֆրիս, Ա. վան դէր Աալստ, Փիթ Սքոնընթերգ, Թեոֆա Արքեպիսկոպոս եւն: Տիրան Սրբազան կարդաց անգղիերէն լեզուով հմտալից ուսումնասիրութիւն մը՝ «Քրիստոսաբանութեան մէջ համաձայնութեան հարցեր - Ժողովներու Դերը» - որ մեծ գնահատանքի արժանացաւ: Խորհրդակցութեան արդիւնքը այնքան դրական էր, որ 1973, 1976, 1978 եւ 1988 տարիներուն եւս կազմակերպուեցան նման հանդիպումներ: Բոլոր այս հաւաքոյթներուն, Հոովմէական Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ Ներկայացուցիչին հետ հաւասարապէս բաժնեցինք եւ վարեցինք ատենապետութեան պաշտօնը. բնականօրէն եւ Արեւելեան Ուղղափառ Եկեղեցիներու կողմէ լիազօրուած անձն էի: Երկրորդ անգամ 1978 թուին էր որ Սրբազանը մասնակցեցաւ «Փրօ Օրիէնթէ»ի Խորհրդակցութեան եւ կարդաց կարելոր սերտողութիւն մը Հայ Եկեղեցւոյ Նախապատուութեան հարցի մասին. «Problems and Exercise of Primacy in the Armenian Church».

Տիրան Սրբազան իմ միջնորդութեամբ երկիցս մասնակցեցաւ նաեւ «Արեւելեան Եկեղեցիներու Կանոնագիտական Ընկերութեան» ժողովներուն: 1971 թուի քրիստոսաբանական Խորհրդակցութեանէն անմիջապէս ետք՝ Վիեննայի մէջ տեղի ունեցաւ սոյն միջազգային Ընկերութեան առաջին հանդիպումը, ուր նա ներկայացուց արժէքաւոր ուսումնասիրութիւն մը Հայոց Կանոնագրքի մասին. «A brief Outline of the Armenian Liber Canonum and its Status in modern Times. Այդ ժողովին հանգուցեալ Պրոֆ. Վիլիբրալդ Փլէօխի առաջարկութեամբ ընտրուեցայ Ընկերութեան Կեդրոնական Վարչութեան անդամ եւ կարճ ընդմիջումով ցայսօր կը մնամ խորհրդական (2. 25 տարի): Կանոնագիտական երրորդ Համագումարին, Սեպտ. 1975 ի Ռափեւնա, Սրբազանին հետ միասին ներկայացուցինք երկու ուսումնասիրութիւններ Հայ Եկեղեցւոյ վերաբերեալ. 1. «Աշխարհականներ Հայ Եկեղեցւոյ Կառավարման մէջ» (Տիրան Սրբազան). 2. «Հայ Եկեղեցւոյ Իրաւական Վիճակը ներկայիս» (Մեսրոպ Ծ. Վրդ.): Դէպի Վիեննա վերադարձի ճանապարհին՝ գիշերեցինք Վենետիկ եւ յաջորդ կէտօրին այցելեցինք Ս. Ղազարու Վանքը Միսիթարեան Հայրեր գլխաւորութեամբ Հ.Պօղոս Վրդ. Անանեանի: մեծ յարգանքով եւ պատուով ընդունեցան մեզ:

Տիրան Սրբազանի հետ իմ հանդիպումները, խորհրդակցութիւնները եւ թղթակցութիւնը յանախակի դարձան 1981-1987 տարիներուն, երբ միասնաբար աշխատեցանք Հայ Եկեղեցւոյ Կանոնադրութեան Յանձնաժողովին մէջ: 1962 թուին արդէն հաստատուած էի Վիեննա: Հոկտեմբեր ամսուն գումարուեցաւ Ազգային-Եկեղեցական Ժողովը, ուր Թորգոմ Վրդ. Մանուկեան (այժմ Պատրիարք Հայոց Երուսաղէմի) եւ եւ նշանակուեցանք որպէս հոգեւորական-ատենադպիրներ: Տիրան Սրբազանն ալ ատենապետներէն մին էր: Լաւ կը յիշեմ իր նշանաւոր ելոյթները. հոգեւոյսը յատկապէս խստօրէն քննադատեց Հայ Եկեղեցւոյ

Կանոնադրութեան առաջարկուած նախագիծը: Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդը չկրցաւ կամ չհամարձակեցաւ անտեսել Սրբազանին կարծիքը եւ պարտաւորուեցաւ յետաձգել նախագծին վաւերացումը: Ծորջ 20 տարիներ անցան՝ մինչեւ որ Ամենայն Հայոց Հայրապետ Վազգէն Ա. Կաթողիկոս 1981 թ. կեանքի կոչեց յանձնաժողով մը՝ պատրաստելու համար Կանոնադրութեան նոր նախագիծը: Առաջին Յանձնաժողովի անդամներն էին՝ Վեհափառի նախագահութեան ներքոյ. Տիրան արքեպս. Ներսոյեան՝ Ատենապետ, Սերովբէ արքեպս. Մանուկեան, Ծահէ արքեպս. Աճեմեան, Արսէն եպս. Պէրպէրեան եւ Մեսրոպ Ծ. Վրդ. Գ. Գրիգորեան՝ Ատենադպիր:

Տարուան մը աշխատանքէ ետք, պայմաններու եւ տագնապներու քերումով, կազմալուծուեցաւ Կանոնադրութեան Յանձնաժողովը: Բարեբախտաբար կարճ ժամանակի մէջ Վեհափառ Հայրապետը նշանակեց նոր խումբ մը, որ լծուեցաւ լուրջ եւ արդիւնաբեր աշխատանքի. Ծնորհք արքեպս. Գալուստեան-Պատրիարք Հայոց Թիւրքիոյ-, Պատուոյ Ատենապետ, Տիրան արքեպս. Ներսոյեան՝ Ատենապետ, Սիոն արքեպս. Մանուկեան, Ներսէս եպս. Պոզապալեան եւ Մեսրոպ Ծ. Վրդ. Գ. Գրիգորեան՝ Ատենադպիր: Սոյն Յանձնաժողովը շուրջ չորս տարի կանոնաւոր եւ եռանդուն կերպով աշխատեցաւ եւ ի վերջոյ 1987 թուի աշնան աւարտեց Կանոնադրութեան նախագիծը: Պաշտօնական նիստերը գումարուեցան Մայր Աթոռոյ Վեհարանի փոքր դահլիճին մէջ, Ամենայն Հայոց Հայրապետի հովանաւորութեան ներքոյ: Վեհափառ Հայրապետը ներկայ կը գտնուէր միայն բացման նիստերուն: Ծնորհք եւ Տիրան Սրբազաններուն հետ ունեցանք յաւելեալ երկու նիստեր ի Վիեննա. երկրորդը՝ Սեպտեմբեր 1987 թուի վերջին պաշտօնական ժողովէն անմիջապէս առաջ: Ծատ ուրախ եմ, որ յաջողեցանք ամբողջացնել Կանոնադրութեան նախագիծը, որովհետեւ Տիրան արքեպս. ի նման մասնագէտի մը կորուստը երկար ատեն զգալի պիտի մնայ Հայ Եկեղեցոյ մէջ:

Ուրախալի է, որ Յանձնաժողովիս պատրաստած նախագիծը, որոշ փոփոխութիւններով եւ յաւելումներով, հրատարակուեցաւ Մայր Աթոռ Ա. Էջմիածնի կողմանէ՝ որպէս Հայաստանի Հանրապետութեան եւ ներքին Սփիւռքի Հայ Առաքելական Եկեղեցոյ Կանոնադրութիւն, երեք տարուան փորձաշրջանի համար («Էջմիածին» ամսագիր, 1991, ԺԱ-ԺԲ, էջ 8-25): Առ այս Կանոնադրութեան «Նախաշաւիղ»ին մէջ կը կարդանք. «Մօտ ապագային կազմուելու է Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու Կանոնադրութիւնը (Սահմանադրութիւն), որը հանդիսանալու է հիմնական օրէնքը նրա նուիրապետական ամբողջական կառոյցի: Դրանից յետոյ սոյն Կանոնադրութիւնը ընդգրկուելու է հիմնական օրէնքի մէջ՝ որպէս նրա բաղկացուցիչ մասը» (Նոյն անդ, էջ 9):

Վազգէն Կաթողիկոս իր 22 Ապրիլ 1994 թուակիր եւ հմբ. 2037 կոնդակին մէջ հետեւեալ կերպով կը գնահատէր Յանձնաժողովիս կատարած աշխատանքը. «Մենք առաջին օրուանից մեծ կարեւորութիւն տուեցինք այս հարցին եւ շուրջ 20 տարիների ընթացքում յանձնաժողովներ կազմեցինք ծանօթ եւ ձեռնհաս բարձրաստիճան հոգեւորականներից, որոնք կազմեցին եկեղեցական սահմանադրութեան նախագծեր՝ իրարից ոչ շատ տարբերուող, խարսխուած մեր Եկեղեցոյ կանոնաց եւ աւանդութեանց հիմքերի վրայ, ժողովական եւ ժողովրդական սկզբունքների ոգով, որոնք բնորոշ են Հայ Առաքելական Եկեղեցոյ պատմականօրէն նուիրագործուած կարգ ու կանոնին եւ Հայ հաւատացեալ ժողովրդի հոգեբանութեանը:»

1981-87 տարիներուն, երբ Տիրան Սրբազանի հետ կ'աշխատէինք Հայ Եկեղեցոյ Սահմանադրութեան նախագծի վրայ, ոչ միայն անձնական առանձին խորհրդակցութիւններ ունեցանք, այլեւ յաճախ թղթակցութեամբ կը ջանայինք լուսաբանել եւ յստակեցնել անորոշ կամ վիճելի հարցեր: Աստ կը փափաքիմ պիտառել կարելոր հատուածներ իր վերջին երկու նամակներէն.՝

1. «Գիտես որ առաջին օրէն, 1981-էն, մենք այն գծով ճամբայ ելանք՝ որ պէտք է Անթիլիասի հետ գործակցինք, որպէսզի Կանոնադրութեամբ Եկեղեցին միանայ: Այլապէս կացութիւնը կը վատթարանայ աւելի: Երեւակայէ որ Էջմիածնական Եպիսկոպոսական ժողով մը որոշում մը տայ ըսենք կուսակրօնութեան խնդրին մասին Անթիլիաս հակառակ դիրք պիտի բռնէ եւ Եկեղեցիին բաժանումը պիտի փոխադրուի նոր գետնի վրայ:» (Նամակ 14 Յուլիս 1987):

2. «Այս բոլորէն անջատ՝ հակառակ որ այդքան ժամանակ տուինք գործին, այնուհանդերձ ուշադրութեամբ սերտուած արդիւնք մը ձեռք բերած չենք: Պէտք է քննուին Արտասահմանի բոլոր թեմերուն կանոնադրութիւնները, տեսնելու թէ նախագիծին գործադրելի ձեւ մը տալու համար ի՞նչ տրամադրութիւններ կարելի, գործադրելի եւ ցանկալի են, եւ ի՞նչ տրամադրութիւններ՝ չեն: Մեր Կանոնագիրքը պէտք է սերտուի, որպէսզի Եկեղեցւոյ աւանդութեան հետ կապը չխզուի: Պէտք է ընդունինք՝ որ նախագիծը հարկ եղածին պէս հիմնաւորեալ չէ՝ օրէնսգիտական տեսակէտէ, գէթ հնարաւոր չափով:» (Նամակ 14 Յուլիս 1987):

3. «Կանոնադրութիւնը՝ հրամայական-արգելական գործիք (ինստրիւմընտ) է, պատկանեալներուն հաւանութեան թողուած յորդորական գրութիւն չէ, յորդորական գրութեան համար շրջաբերականներ, քարոզներ բաւական են: Երեւակայէ որ Աւստրիայի Սահմանադրութիւնը յորդորական միայն լինէր՝ առանց դատարանի, ոստիկանութեան, բանտի, տուգանքի: Ծիշդ է՝ որ Եկեղեցին պետութեան նման բռնական միջոցներ պէտք չէ ունենայ: Բայց Եկեղեցիին կանոններն ալ հատուցում (sanction) ունին (տես Կանոնագիրքը): Բանադրանք, պաշտօնագրկում թէ՛ հոգեւորական եւ թէ՛ աշխարհական ընտրուած կամ նշանակուած պաշտօնեաներու, կախակայում եւ հրապարակային մեղադրանք: Ասոնք՝ թէեւ բարոյական զէնքեր, այսինքն «հատուցումներ» են, այնուհանդերձ զօրաւոր են, եւ Եկեղեցւոյ կառոյցը կանգուն պահելու միջոցները կը կազմեն: Ծիշդ ինչպէս թեմ մը իր կանոնադրութեամբ է որ կանգուն կը մնայ: Պարզապէս «ուղեցոյց»ով, որ պարտադրական չի կրնար լինել՝ Եկեղեցին կանգուն չի մնար: Սովորութիւնները կը մաշին եւ չէնքը կը քայքայուի:» (Նամակ 23 Օգոստոս 1987):

Սրբազանի դժգոհութիւնը կը վերաբերի Մայր Աթոռոյ մէջ կարգ մը անձերու, յատկապէս Սիոն եւ Ներսէս արքեպիսկոպոսներուն, որոնք իրենց անհասկացողութեամբ գործը կը խանգարէին եւ մենք չէինք կարող նախագիծը խմբագրել ցանկալի պատշաճութեամբ:

Տիրան Սրբազանի առաջնորդութիւնը Ամերիկայի մէջ՝ 1944 -1954, եղած է բացառիկ բեղուն շրջան մը Արեւելեան Թեմին համար: Նրա կատարած կազմակերպչական փայլուն աշխատանքը մնայուն արդիւնք եւ ազդեցութիւն գործեց հիւսիսային Ամերիկայի եկեղեցական կեանքին վրայ: Առաջնորդարանի Կանոնագրութիւնը հիմնական կէտերու մէջ իր մշակած նախագիծն է: Ս. Վարդան մայր տաճարի շինութեան զաղափարը նմանապէս կը պատկանի իրեն: Համաշխարհային Բ. Պատերազմէն ետք, 1946 թուին, նա հիմնեց երկու մեծ կազմակերպութիւններ, որոնք զօրացուցին Արեւելեան Թեմը եւ որոնք մինչեւ այսօր տակաւին յոյժ կարեւոր դեր կը կատարեն ընդհանուր Ամերիկահայոց եկեղեցական կեանքին մէջ:--

1. Ամերիկայի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Երիտասարդաց Կազմակերպութիւն. Armenian Church Youth Organization of America (ACYOA).

2. Ամերիկայի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Դպրաց Դասերու Ընկերակցութիւն. Association of the Armenian Church Choirs of America (AACCA).

Այս կազմակերպություններին, մասնաւորաբար Երիտասարդաց խմբակցություններին յառաջ եկած են եւ կու գան բազմաթիւ աշխարհական գործիչներ, որոնք Թեմի տարբեր շրջաններուն մէջ եւ տարբեր պաշտօններով կատարած են եւ կը կատարեն եկեղեցանուէր օգտաշատ աշխատանք:

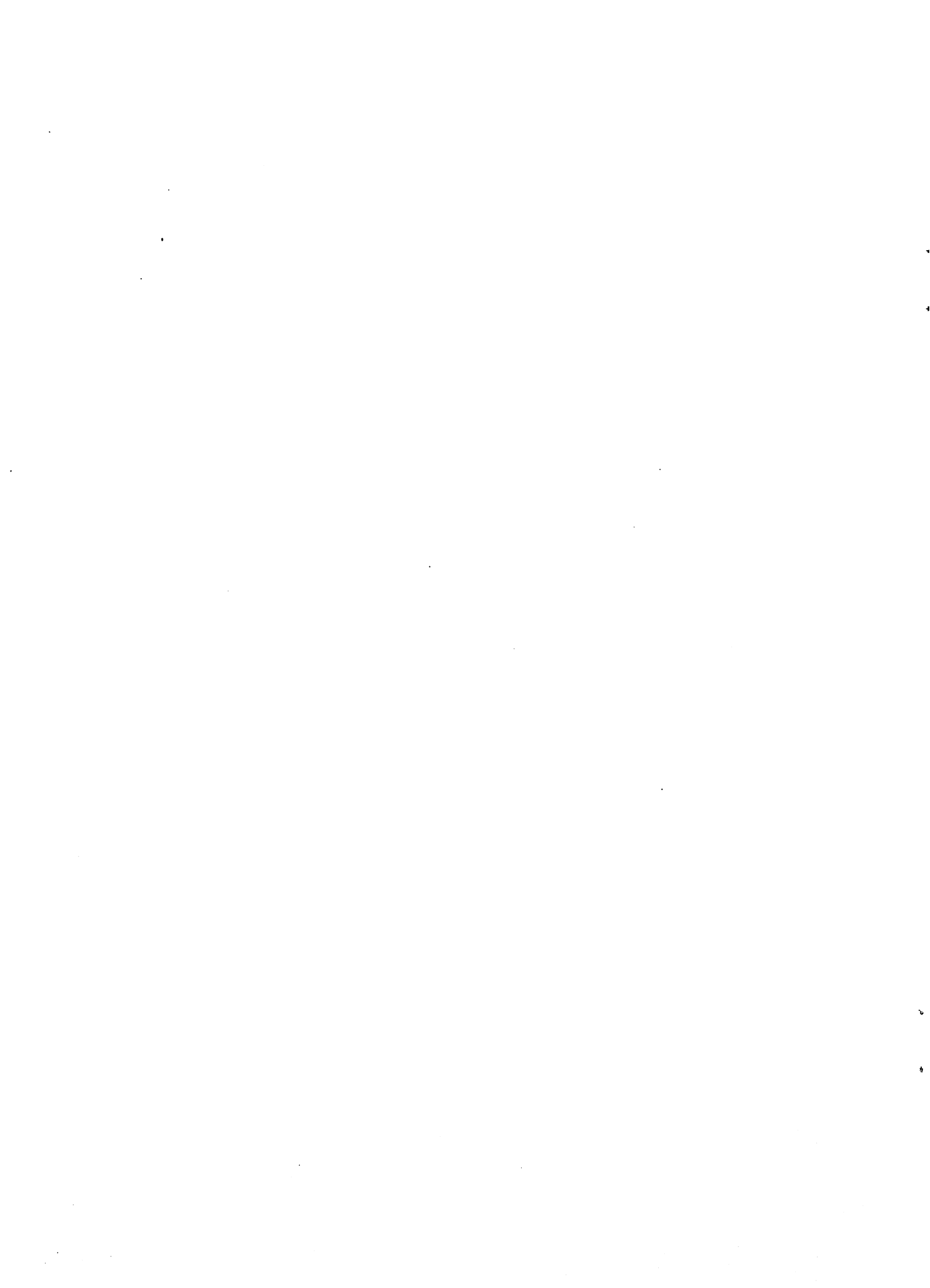
1955 թուին Տիրան Սրբազան վերադարձաւ իր հոգեւոր տունը՝ Երուսաղէմ, վերականգնելու Պատրիարքարանը եւ զայն դարձնելու հոգեւոր եւ եկեղեցական կեդրոն մը: 1956 թ. նա օրինաւոր կերպով պատրիարք ընտրուեցաւ եւ անմիջապէս լծուեցաւ վերակազմակերպչական եռանդուն աշխատանքի: Աւաղ, չարամիտ մարդիկ դաւեցին, եւ նա քաղաքական պայմաններու ճնշման ներքոյ՝ 1958 Օգոստոսին պարտաւորուեցաւ թողուլ իր այնքան սիրած Վանքը եւ հեռանալ Ս. Երկրէն: Ժամանակ մը Պէյրութ, Պոլիս եւ Լոնտոն մնալէ ետք, 1960 թ. նա մեկնեցաւ Նիւ Եորք եւ շուրջ 30 տարի ապրեցաւ առանց յատուկ պաշտօնի: Միայն թէ այս շրջանին, Սրբազանը իրականացուց Ս. Ներսէսի անուան Դպրեվանոց հիմնադրութիւնը, որու նպատակն է Ամերիկայի մէջ պատրաստել հոգեւոր մշակներ ամերիկահայ եկեղեցիներու համար եւ որ յիշաւի կը հանդիսանայ անոր կեանքին եւ գործունէութեան ոսկեայ գագաթնակէտը:

1 Սեպտ. 1989 թ. Տիրան արքեպս. Ներսէսեան վախճանեցաւ ի Նիւ Եորք՝ խոր սուգի մատնելով հանոր Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին:

Տիրան Սրբազանի գրական վաստակին յաջողագոյն արդիւնքը կարելի է նկատել Հայ Եկեղեցւոյ Պատարագամատոյցի անգղիերէն թարգմանութիւնը եւ անոր առընչակից խորահմուտ մեկնաբանութիւնը: (Դժբախտաբար երբեմն անգղիերէն թարգմանութիւնը կը վերատպուի՝ առանց հեղինակի անուան նշումին): Անկասկած Սրբազանը յետ պատերազմեան շրջանին՝ Հայ Եկեղեցւոյ Ս. Պատարագի լաւագոյն հասկացողն էր եւ մեկնաբանը: Գովելի է եւ շնորհաւորելի՝ որ իմ ժրաջան աշակերտներէն Հոգ. Տ. Ժիրայր Ծ. Վրդ. Թաշճեան Պատարագամատոյցի Մեկնութիւնը հայերէն լեզուով (թարգմանութիւն Հերմիէն Գ Անառեանի) ի լոյս կ'ընծայէ՝ ի յուսաւորութիւն հոգւոց եւ մտաց հաւատացելոց, յատկապէս նորահաս սերունդի: Կը յուսանք սոյն հրատարակութիւնը պիտի արժանանայ ընթերցողաց լայն հասարակութեան գնահատանքին:

ԴՐ. ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԴ. ԱՐՔԵՊՍ. Գ. ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Առաջնորդ Աւստրիոյ
Հայրապետական Պատուիրակ
Կենտրոնական Եւրոպիոյ եւ Շուէդի
Պատուոյ Պրոֆ. Հայագիտութեան
Վիեննայի Համալսարանի մէջ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՑԻ

1. ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ ԵՒ ՊԱՏԱՐԱԳ ԲԱՌԵՐԸ

Պաշտամունք Յունարէնի մէջ «սպասարկութիւն» կը նշանակէ: Ս. Պաշտամունքը՝ Աստուծոյ սպասարկութիւն է: Ամէն քրիստոնէայ, որ կը մասնակցի Ս. Պաշտամունքին, բառին բուն նշանակութեամբ «Աստուծոյ սպասարկութեան մէջ» կը գտնուի:

Ս. Պաշտամունքը յատկանշող հայերէն բացատրութիւնը՝ Ս. Պատարագ է: Ստուգաբանօրէն կը նշանակէ «մատուցում», «զոհաբերում», «նուէր»: Առնուած է պահլաւերէն բառէ մը՝ որուն ծագումը զենտերէն բայ մըն է —պատիրագայամի—, որու իմաստն է «կը մատուցանեմ», «կ'ընծայեմ», «կու տամ»:

2. Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ ԷՌԻԹԻՒՆԸ

Յիսուս Քրիստոս, իր գործը կատարելու համար, երբ աշխարհիս վրայ կը շրջէր, գործեց իր երկրաւոր մարմնին միջոցով, այն մարմնին, զոր մեր մարդկային բնութեանէն առած էր:

Համբարձումէն և Պենտեկոստէն ետք, երբ Եկեղեցին Ս. Հոգին ստացաւ Վերնատան մէջ, Քրիստոս իր գործը շարունակեց իր հոգեւոր մարմնով, որ է Եկեղեցին: Ասկէ ետք ալ, նոյն այդ մարմնով պիտի գործէ յաւիտեան:

Ուստի, այս աշխարհիս մէջ, Եկեղեցին նոյն պաշտօնը կատարելու սահմանուած է, ինչ որ Քրիստոսի մարդկային մարմինը կատարեց, երբ Ան մեր աշխարհին վրայ կ'ապրէր: Ս. Պատարագի միջոցին, երբ Եկեղեցին քահանային միջնորդութեամբ հացը և գինին կը մատուցանէ, այնտեղ քահանան իբր Եկեղեցոյ ներկայացուցիչը կը գործէ, հետեւաբար, իբր նոյնինքն Քրիստոսի պաշտօնակատարը կը հանդիսանայ:

Նուէրները՝ այսինքն հացը և գինին, կը ներկայացնեն և կը դառնան «խորհրդանշանները» թէ՛ այն մարմնին, որով Քրիստոս շրջեցաւ երկրիս վրայ, և թէ՛ Եկեղեցիին, իր հոգեւոր մարմնին, որով Քրիստոս տակաւին կը գործէ աշխարհի վրայ:

Այնպէս որ, քահանային մատուցած զոհը, առանց արիւնահեղութեան զենումի մը հանգամանքը կ'առնէ, և զուգընթացն է Գողգոթայի վերեւ Քրիստոսի զոհաբերութեան: Երբ Հայր Աստուած կ'ընդունի այս ընծայումը իր երկնային խորանին վրայ, այդ զոհին կը պարգեւէ իր Ս. Հոգին և զայն ապրող մարմնի մը կը փոխակերպէ, ճիշդ ինչպէս Յարութեամբ Քրիստոսի մարմինը կենդանացուց, իսկ Պենտեկոստէին՝ Եկեղեցին ոգեւորեց:

Քրիստոնէայի մը համար Քրիստոսի այս խորհրդաւոր մարմնին և արիւնին հետ հաղորդուիլ կը նշանակէ՝ նոյնանալ Քրիստոսի կենդանի մարմնին հետ, որով ինքն էս կը դառնայ կենդանի հոգի, և ատակ՝ Քրիստոսի մէջ և Քրիստոսով յարութիւն առնելու:

Հոգիի այսպիսի խորհրդաւոր մատուցում մը՝ առ Քրիստոս, Ս. Պատարագի Խորհրդորդին ներգործութեամբ իրագործուած, յաւիտեանական կեանք ապահովելու անհրաժեշտ միջոցն է՝ մարդկային հոգիին համար:

3. ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՑԻ ԶԱՆԱԶԱՆ ՄԱՍԵՐԸ

Պատարագամատոյցը չորս մասերէ կը բաղկանայ.—

1. Պատրաստութիւն, 2. Ծաշու Պաշտամունք, 3. Ս. Պատարագ,

4. Օրհնութիւն եւ Արձակում: Ասոնք կը տարբերին իրարմէ կարեւորութեամբ և ծագումով:

Երրորդ մասը՝ բուն իսկ Ս. Պատարագը, Պատարագամատոյցի էական արարողութիւնը կը կազմէ և կը կոչուի նաեւ Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդ:

Ա. Պատրաստութիւնը կը բաղկանայ զանազան արարողութիւններէ և ծիսական յատուկ աղօթքներէ և շարժումներէ, որոնք պատարագիչ քահանային կողմէ կը մատուցուին թէ՛ իր բարոյական մաքրութեան և թէ՛ մասնակցող հաւատացեալներու քաւութեան համար՝ իբրեւ պատրաստութիւն Ս. Պատարագի Խորհուրդին, որ տեղի պիտի ունենայ:

Պատրաստութեան առաջին ենթաբաժանումով՝ պատարագիչին իր քահանայական պաշտօնը ստանձնելէն է՝ զգեստաւորումով:

Պատրաստութեան երկրորդ և երրորդ ենթաբաժանումներն են գղջումն եւ մեղքերու աստուածային թողութիւնը, որոնք քահանային եւ հաւատացեալին քաջութիւն կը ներշնչեն, որպէսզի անոնք Աստուծոյ ներկայութեան մատչին հոգեւին: Չորրորդ ենթաբաժանումը Ս. Պատարագի տարբերուն՝ հացին և գինիին պատրաստութիւնն է: Այս մասը Քրիստոսի փրկչական գործին նախքան մկրտութիւնը ունեցած պատրաստութիւնը կը խորհրդանշէ:

Բ. Պատարագամատոյցի երկրորդ բաժինը կը կազմէ Ծաշու Ժամու արարողութիւնը, որ կէսօրուան ճաշի պաշտամունքն է:

Ծաշու Պաշտամունքը արտայայտող յունարէն բառն է «սինաքսիս», որ կը նշանակէ հաւաքոյթ: Քրիստոնէական շրջանի սկիզբը, այս անունը կը տրուէր ընդհանրական աղօթածողովին, որ տեղի կ'ունենար Ս. Հաղորդութենէն անմիջապէս առաջ: Ծաշու այս արարողութիւնը իրեն նպատակ ունէր Քրիստոնէաներու հոգեկան զարգացումը, և շինիչ դեր մը կը կատարէր: Հայերէն Ծաշու անունը հաւանաբար սկզբնական Եկեղեցիին «ակաթէ», — սիրոյ խնձոյք — կոչուած հաւաքոյթը կը յիշեցնէ, որ աղերս ունէր Պատարագամատոյցի այս բաժինն հետ:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցոյ մէջ, Ծաշու արարողութիւնը կրնայ նաեւ իբր առանձին պաշտամունք կատարուի: Հայկական Ժամագիրքի Եօթը Ժամերէն, որոնք ցերեկուան համար կարգաւորուած են, չորրորդն է: Այս եօթը ժամերը կամ պաշտամունքները հետեւեալներն են.—

1. Գիշերային, 2. Առաւօտեան, 3. Արեւագալի, 4. Ծաշու, 5. Երեկոյեան, 6. Խաղաղական եւ 7. Հանգստեան պաշտամունքներ:

Ծաշու արարողութեան առաջին ենթաբաժանումն է Աստուծոյ թագաւորութեան ծանուցումը Եկեղեցիին մէջ, ինչպէս նաեւ հաւատացեալներուն անոր մէջ ունեցած աշխարհային իրաւունքներուն չաչտաբարարութիւնը, որ կը թելադրէ Աստուծոյ երկրային թագաւորութեան աղերսը՝ իր երկնային թագաւորութեան հետ:

Ծաշու արարողութեան երկրորդ ենթաբաժանումն է — Ընթերցումը, Գաւառանք, Աղօթք — Աստուծոյ թագաւորութեան մէջ ապրելու կոչուած մարդոց մտքի լուսաւորումը եւ աստուածային ճշմարտութիւններուն ու Աստուծոյ կամքին իմացումը: Ասոր կը յաջորդէ լուսաւորեալ հաւատացեալին քրիստոնէական հաւատքի խոստովանութիւնն ու վկայութիւնը: Ծաշու արարողութեան այս բաժինով Եկեղեցիին դաստիարակչական ծառայութիւնը կը խորհրդանշուի և մարդկային ցեղին կողմէ Աւետարանին կամ բարի լուրին ընդունելութիւնը կը նուիրագործուի:

Քարոյական մաքրութենէ եւ մտաւոր լուսաւորումէ ետք, Պատարագամատոյցի երրորդ և գլխաւոր բաժինն է բուն իսկ Ս. Պատարագը, որ Քրիստոնէան իր Տիրոջ և Աստուծոյն՝ Յիսուս Քրիստոսի կը միացնէ հոգեպէս, խորհրդաւոր կերպով:

Հաւատացեալը նախ ինքզինք Աստուծոյ կը մատուցանէ Եկեղեցիին միջոցով որ Քրիստոսի մարմինն է: Յետոյ կ'ընդունուի, կը միանայ և կը փառաւորուի Քրիստոսի հետ: Եւ վերջապէս, այս հոգեւոր զարգացումը

կ'արտայայտուի Ս. Հաղորդութեան միջոցով, որով Ս. Հաղորդութիւնը կը նորոգէ և կը զարգացնէ հաւատացեալին անդամակցութիւնը Քրիստոսի մարմնին: Հետեւաբար Քրիստոնէան իր բնակութիւնը կը հաստատէ Քրիստոսի մէջ, ինչպէս և Քրիստոս Ս. Հաղորդութեան միջոցով կը հաստատուի իր մէջ:

Քրիստոնէային այս կենսական միութիւնը իր Տիրոջ հետ, Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդին առանցքը կը կազմէ և ամբողջ քրիստոնէական կեանքին գերագոյն նպատակն է:

Գ. Պատարագամատոյցի երրորդ մասն է Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդը, զոր Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս անձամբ հաստատեց Առաքեալներուն հետ իր կատարած Վերջին Ընթրիքին առիթով և նուիրագործեց Գողգոթայի վրայ:

Այս երեք արարքները — Մաքրութիւն, Լուսաւորում և Միացում — որոնք Պատարագամատոյցի երեք մասերով կը բնորոշուին, Քրիստոնէայի մը ոգեկան կեանքին ղէպի կատարելութիւն ընթացքին երեք հանգրուանները կը խորհրդանշեն, մինչ ան օրէ օր առ Աստուած կը մերձենայ:

Դ. Պատարագամատոյցի չորրորդ մասը, որ է Վերջին Օրհնութիւն և Արձակում, պարզապէս գեղեցիկ յօրհնուածք մըն է, Ս. Պատարագը աւարտելէ ետք ժողովուրդը ցրուելու համար:

4. ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՑԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Պատարագամատոյցը ծագում կ'առնէ հրեական կրօնի հոգեւոր եղբայրակցական ճաշի մը օրհնակէն, որ *Չապուրայ* կը կոչուէր: Ինչ որ ծանօթ է մեզ իբր «Վերջին Ընթրիք»՝ *Չապուրայ* մըն էր իսկապէս, զոր Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս սարքեց իր հետեւորդներու ամենամտերիմ շրջանակին հետ: Եբրայեցերէնի մէջ *Չապուրայ* կը նշանակէ սէր կամ ընկերակցութիւն:

Չապուրայի մը կամ *Խապուրայի* մը ընթացքին, եղբայրակցութեան առաջնորդը նախ հացը կ'առնէր ու կը բեկանէր կարճ աղօթք մը արտասանելով. յետոյ այդ հացը կը բաժնուէր հոն նստող եղբայրներուն միջեւ: Այս սկզբնական արարողութենէն ետք, կերակուրը կը սպասարկուէր և իրաքանչիւր սննդեղէն կարգաւ կ'օրհնուէր՝ մատուցուելէ առաջ: Գինին կ'օրհնուէր իրաքանչիւր անձի կողմէ, ճաշի ընթացքին խմելու համար: Մաշէ ետք կարգը կու գար ձեռքերու լուսացումին: Ասկէ ետք է որ կ'արտասանուէր «Գոհաբանութիւն»ը, եղբայրակցութեան առաջնորդին կողմէ: Այս «Գոհաբանութիւն»ը «օրհնութիւն»ն էր, որ կ'արտասանուէր գինիի բաժակի մը վերել, որ կը կոչուէր «օրհնութեան բաժակ»: Օրհնութիւնը արտասանելէ ետք՝ առաջնորդը բաժակէն ումպ մը առնելով՝ զայն միսներուն կ'անցընէր: Ասոնք ալ նոյնպէս ումպ մը առնելով բաժակը իրարու կը փոխանցէին: Ի վերջոյ սաղմոս կ'երգէին և կ'արտասանուէր արձակումի բանաձեւը:

Առհասարակ կարելի չէր *Չապուրայ* մը սարքել երեք հոգիէ նուազ անձերով: Հացը բեկանելը և բաժակը օրհնելը—ճաշին սկիզբը և ճաշէն ետք— եղբայրակցութեան նախագահին պաշտօնն էր:

Վերջին Ընթրիքին՝ Քրիստոս այսպիսի հաւաքական, հանդիսաւոր ճաշի մըն էր որ կը նախագահէր: Ասոր առաջին և վերջին մասերը առնուելով՝ միացուեցան իրարու և կազմեցին Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդը: Քրիստոս՝ հին, բարեպաշտական ձեւը օգտագործելով, սնոր տուաւ նոր պարունակութիւն մը, փոխակերպելով զայն իր Մարմնին և Արեան գոհաբերումի Խորհուրդին: Հացը և գինին օրհնելէ ետք յայտարարեց, թէ անոնք իր Մարմնինն ու Արիւնն էին, բեկանուած՝ և թափուած մարդոց և անոնց մեղքերուն քաւութեան համար:

5. ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՑԻ ԶԱՆԱԶԱՆ

ԾԷՍԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԾԱԳՈՒՄԸ

Գ. դարուն մէջ Պատարագամատոյցի կարգը հետեւեայն էր. — Ընթերցումածներ, Քարոզ, Աղօթք, Ողջոյն, Վերաբերում, Աղօթք և Գոհաբանութիւն՝ Ամէն-ով և Ս. Հաղորդութիւն: Այսպէս, երրորդ դարուն սկիզբէն՝ որոշ չափով հիմը դրուած էր Պատարագամատոյցի օրինակի մը ծրագրին, որ սակայն, բնաւ ալ անշեղի չէր: Եպիսկոպոսները ազատ էին գործածելու իրենց յանպատրաստից յօրինած անձնական աղօթքները՝ Ս. Հաղորդութեան վերաբերող, պայմանաւ որ անոնք ընդունուած օրինակին յարմարէին: Այս իրողութեան իբր հետեւանք, Ս. Հաղորդութեան աղօթքներու զանազան բանաձեւեր երեսն եկան ժամանակի ընթացքին և յաւերժացան իբր տիպար: Հետզհետէ ամէն եկեղեցական կարեւոր կեդրոն ունեցաւ իր ուրոյն Պատարագամատոյցը, որ որդեգրուեցաւ տունալ կեդրոնի հեղինակութեան եւ ազդեցութեան ենթակայ եկեղեցիներուն կողմէ: Այս բնագիրներէն շատերը եկեղեցական հայրերու մեծ անուններ կը կրէին: Այսպէս, Եգիպտոսի մէջ որդեգրուած էր Ս. Մարկոսի Պատարագամատոյցը, Պաղեստինի մէջ՝ Ս. Յակոբինը: Ուրիշ պատարագամատոյցներ էս ընդունուած և տարածուած էին նոյն կերպով:

Հիպպոդիտէս— մօտ 217թ.— այսպէս կը գրէ այդ մասին.— «Բոլորովին անհրաժեշտ չէ, որ ան (եպիսկոպոսը) արտասանէ ճիշդ ու ճիշդ այն բառերը զորս վերը տուինք, Աստուծոյ ուղղեալ Գոհաբանական Աղօթքին մէջ, որպէս թէ զանոնք բերանացի սորված ըլլար: Թող իրաբանչիւրը իր կարողութեան համաձայն աղօթէ: Եթէ իսկապէս ի վիճակի է պատշաճ կերպով աղօթելու բարձրորակ ոճով մը՝ լաւ է այդ: Իսկ եթէ միայն որոշ բանաձեւի մը համեմատ է, որ կրնայ աղօթել, ո՛չ որ իրաւունք ունի արգիլելու իրեն այդպէս ընել, որքան ատեն որ իր աղօթքը անխոցելի է դաւանաբանական տեսակէտէ:»

Այսպէս էր որ ազգային և տեղական ծէսեր առաջնութիւն ստացան և ամրապնդուեցան, ինչ որ բանաձեւերու ստուգիչ դրութիւն մը յառաջ բերաւ: Այս ընթացքը շարունակեց և թափ առաւ Դ. դարուն:

Աւելի ետք, Պատարագամատոյցի փոփոխակներ ստեղծուեցան, որովհետեւ Պատարագամատոյցի տօնացոյցները ընդհանրացան Դ. դարու երկրորդ կիսուն և ասոր հետ զարգացաւ ինչ-ինչ տօներու առիթով Պատարագամատոյցին մէջ որոշ փոփոխութիւններ մտցնելու փափաքը:

6. Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԷՍԻՆ

ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Ներկայիս Պատարագամատոյցի հայերէն հինգ բնագիրներ գոյութիւն ունին, Հայաստանի որոշ կեդրոններէն ժամանակի ընթացքին տարածուած և բարեփոխուած, և կամ արեւմտեան և հարաւային ուրիշ կեդրոններէ փոխ առնուած: Այս հինգ բնագիրներէն մէկը ի վերջոյ տիրապետած է միւսներուն, և անոնց գործածութեան պէտք չէ ձգած, և այս՝ Ե. և յաջորդ դարերու ժամանակամիջոցին:

Այս հինգ հայերէն Պատարագամատոյցներէն մէկը, Կեսարիոյ՝ Ս. Յովհանն Բակեբերանի Պատարագամատոյցն էր: Ե. դարու կէսէն իսկ մեզի հասնող ապացոյցներ ունինք, որոնք կը հաստատեն, թէ Ս. Բարսեղի Պատարագամատոյցը, այնպէս ինչպէս ծանօթ էր Կեսարիոյ մեծ կեդրոնին մէջ, ընդհանուր կերպով կը գործածուէր նաեւ Հայաստանի մէջ: Ներկայիս ալ ունինք այս բնագիրը, զոր կարելի է Կեսարիոյ Ս. Բարսեղի Պատարագամատոյցը անուանել, որովհետեւ բաւական տարբեր է Յոյն Եկեղեցիին մէջ գործածուած Ս. Բարսեղի Պատարագամատոյցէն. այս վերջինը փոփոխութիւններու ենթարկուած է Ս. Բարսեղի ժամանակաշրջանէն շատ անելի ուշ: Իսկ այս Ս. Բարսեղի Պատարագամատոյցը

հուսկ ուրեմն յարմարագոյն պիտի ըլլայ կոչել *Բիզանդական Ս. Բարսեղ*:
Հայաստանեայց Եկեղեցոյ մէջ, բացի Կեսարիոյ Ս. Բարսեղի Պատարագամատոյցէն, Ե. դարուն՝ ինչպէս և աւելի ուշ, չորս ուրիշ Պատարագամատոյցներ եւս կը գործածուէին: Ասոնք թարգմանուած էին հաւանաբար յունարէն բնագիրներէ, որոնք ըստ ամենայն հաւանականութեան կորսուած են ներկայիս: Ասոնցմէ մէկը՝ որ ամէնէն կատարեալն է, որոշ փոփոխութիւններու ենթարկուելէ ետք — գլխաւորաբար շարականներ և տաղեր աւելցնելով — համատարած գործածութեան արժանացած է Հայաստանեայց Եկեղեցոյ մէջ, ամէնէն ուշ Ժ. դարէն սկսեալ:

Իրաւ է թէ այս Պատարագամատոյցին ակնարկութիւններ եղած են Է. և Թ. դարերու գրականութեան մէջ, և սակայն ամէնէն կատարեալ բնագիրը, զոր ի ձեռին ունինք, Ժ. դարէն աւելի առաջ գոյութիւն ունեցած չէ: Անոր լեզուն, ինչպէս և ներքին ապացոյցները, իրաւունք կու տան մեզ վստահօրէն հաստատելու, թէ թարգմանուած և հետեւաբար գործածուած էր Ե. դարուն:

Հայկական Պատարագամատոյցի զանազան հանգամանքները ցուցումն են *Երուսաղէմի* անունով ծանօթ ծէսին: Ասոր պատճառը այն է, որ Ե. դարուն — 397-էն ետք, բայց ո՛չ 431-էն առաջ — Ս. Յակոբի Երուսաղիմական ծէսը որդեգրուած էր Անտիոքի Եկեղեցիին կողմէ, որուն հետ միշտ սերտ յարաբերութեան մէջ գտնուած է Հայաստանեայց Եկեղեցին:

Մի քանի փոքր փոփոխութիւնները, որոնք կատարուած են հայկական Պատարագամատոյցին մէջ Ժ. դարու կէսէն ետք, մեծ մասամբ դէպի Բիզանդական Ս. Յովհանն Ոսկեբերանի Պատարագամատոյցին ուղղութեան ձգուած են: Այս վերջինը՝ Յունական Ուղղափառ Եկեղեցոյ մէջ, ամէնէն աւելի ընդունելութիւն գտած Պատարագամատոյցն է: Հայկական Պատարագամատոյցին մէջ կան նաեւ երկրորդական ապացոյցներ, որոնք հոռովմէական Պատարագամատոյցի ազդեցութիւնը կը կրեն: Ասոնք ալ արդիւնքն են այն յարաբերութիւններուն՝ զորս Հայերը ունեցած են Խաչակիրներուն հետ:

Իսկ հայկական այն Պատարագամատոյցը, որ այսօր կը գործածուի, վերջնական ձեւը ստացած և *Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցոյ* Պատարագամատոյցը հանդիսացած է 950 թուականէն ետք, բայց 1177-էն առաջ: Այս թուականին էր, որ Ներսէս Լամբրոնացի իր Պատարագամատոյցի մեկնութիւնը գրեց: Անոր առաջին տպագրութիւնը 1706-ին, անոր ամենափոքր մանրամասնութիւններուն անփոփոխելի հանգամանք մը տուաւ:

7. ԾԱՇՈՒ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆԸ

Հայկական Պատարագամատոյցի առաջին բնագիրը (950թ) չի պարունակեր Պատրաստութիւնը և Ծաշու արարողութիւնը: Պատարագամատոյցի այս երկու մասերէն առաջինը՝ ըստ ամենայն հաւանականութեան 950-էն ետք ներմուծուած է անոր մէջ, և 1177-էն առաջ, գլխաւորաբար Ս. Յովհանն Ոսկեբերանի յունական Պատարագէն փոխ առնուելով:

Քալով Ծաշու արարողութեան, օրական եօթը պաշտամունքներէն մէկը ըլլալով՝ իբր անշատ պաշտամունք կը կատարուէր, և բուն իսկ Ս. Պատարագի բնագրին չէր միացուած, քանի որ այս վերջինը Ժամագիրքի մաս չէր կազմեր: Անվիճելի է սակայն, թէ Ծաշու արարողութիւնը միշտ Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդէն առաջ տեղի կ'ունենար: Խոսքով Անձեւացի Պատարագամատոյցի Մեկնութիւնը սա բառերով կը սկսի (950թ.) «Աւետարանէն և Հաւատոյ Հանգանակէն ետք, Սարկաւազը պիտի ծանուցանէ»: և յետոյ կը մէջբերէ Մեծ Մուտքի Տաղը, ապա կը շարունակէ յաջորդական մասերով:

Նոյնիսկ Գ. դարէն սկսեալ, նախնեաց Եկեղեցիին մէջ արդէն իսկ բնականոն դարձած էր Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդին միացումը Ծաշու արարողութեան հետ:

Ծաշու արարողութիւնը կամ Միջօրէի պաշտամունքը մեր Տիրոջ ժամանակի Սինակոկի արարողութեան կը նմանի: Հին Քրիստոնէականներուն համայնական պաշտամունքն էր ան: Մուտքը ազատ էր թէ՛ Քրիստոնէականներուն և թէ՛ չմկրտուածներուն (*արախայ*), մինչդեռ Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդը միայն ու միայն սահմանուած էր Քրիստոնէականներուն:

Ծաշու արարողութեան ձեւը գրեթէ անխախտ կերպով հաստատուած էր Գ. դարուն, ճիշդ այնպէս ինչպէս կը գործածուի ներկայիս: Իր գլխաւոր մասերն էին՝ Սաղմոսերգութիւն, Ընթերցուածք, Քարոզ և մի քանի աղօթքներ:

Ծաշու արարողութիւնը սկզբնական շրջանին իբր անջատ պաշտամունք կը կատարուէր, վերը յիշուած ձեւով (օրինակ Եդեսիոյ մէջ մինչեւ Ե. դար), ինչպէս և ցարդ կը գործածուի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ: Որոշ նմանութիւններ ունի Յունական Տիպիկա կոչուած պաշտամունքին հետ, որ իր կարգին կը մերձեցայ Յովհան Ոսկեբերանի Յունական Պատարագամատոյցի Ծաշու արարողութեան:

Ծաշու արարողութեան հայերէն անունը՝ իբր Միջօրէի պաշտամունք, Ակաբէի կամ *Տէրմնական Ընթրիք*ին հետ կապակցութիւն մը կը թելադրէ, որուն նախատիպարն էր հրեական հաւաքական հանդիսաւոր ճաշի մը — 2ապուրայի — միջին մասը: Բ. դարուն էր, որ 2ապուրայի միջին մասը անջատուեցաւ սկզբնաւորութենէն և վերջաւորութենէն. իսկ այս վերջին երկու մասերը միացուելով կազմեցին բուն իսկ Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդը:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ Մատաղը համայնական ճաշ մըն է, պատրաստուած մէկու մը կողմէ, որուն ուխտը ընդունուած, նաեւ մէկու մը կողմէ, որ լուրջ վտանգէ մը ազատած է: Այս ճաշը կ'օրհնուի և Ս. Պատարագէն ետք կը բաժնուի ժողովուրդին: Մատաղի սովորութեան կարգ մը մանրամասնութիւնները կը նմանին Հիպպոլիտէսի ըրած Ակաբէի նկարագրութեան (Գ. դարու սկիզբը): Կարելի է ըսել, թէ Մատաղը Ակաբէի վերապրումն է:

Յովհան Օձնեցի (717-728) հայկական Ծաշու արարողութիւնը — Միջօրէի Ծաշու — գրեթէ այնպէս ճանչցած է, ինչպէս որ մենք կը ճանչնանք զայն ներկայիս եւ անոր ամբողջական մէկ նկարագրութիւնը թողած է մեզ: Հետեւաբար Ծաշու արարողութիւնը՝ կարելոր փոփոխութիւն մը կրած չէ, գէթ Ը. դարու սկզբնաւորութենէն ետք:

Ա. ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

8. ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ ԶԳԵՍՏԱԻՈՐՈՒՄԸ

Զգեստաւորումը տեղի կ'ունենայ աւանդատան մէջ, առանձնաբար, և կը յատկանշէ այն իրողութիւնը՝ թէ սրբազան պաշտօնը, զոր մեղաւոր մարդ մը կը ստանձնէ, ներկայացնելով Եկեղեցիին ժողովուրդը, կը հանդիսանայ թաքուն խորհուրդ մը, որ կը կատարուի: Քահանան կը ծածկէ իր մեղաւոր անձը և Պատարագ կը մատուցանէ իբր Քրիստոսի պաշտօնատարը, փառաւոր հանդերձանքով զգեստաւորուած, լոյսի որդիներուն և Տիրոջ արքունական ներկայութեան պատշաճ շուքով:

Մինչ քահանան կը զգեստաւորուի, հաւատացեալները պէտք է մտաբերեն իրենց առանձնաշնորհումները՝ իբր քրիստոնէայ և լոյսի որդիներ Եկեղեցիին մէջ, և պէտք է աղօթեն Աստուծոյ՝ որ զիրենք զգեստաւորէ քրիստոնէական առաքինութիւններու հոգեկան փառաւոր հանդերձանքով:

Առաջին երեք դարերու ընթացքին Եկեղեցիին մէջ քահանայական եւ կամ Պատարագի արարողութեան յատուկ զգեստներ չէին գործածուեր: Եւ սակայն, երբ ժամանակին այդ շրջանի քաղքեանի հագուստը ձեւափոխուեցաւ, յաջորդ քանի մը դարերու ընթացքին կղերը շարունակեց պահել հին ձեւերը:

Հետևաբար ասոնք՝ քահանայագործության Պատարագի վերապահումը զգեստաւորման բնոյթ ստացան:

Դ. եւ Ե. դարերու ընթացքին, Պատարագի զգեստները ճոխ հանդերձներու հանգամանքը առին եւ «շքեղ զգեստաւորում» մը դարձան: Այս յեղաշրջումը, սակայն, տեղի ունեցաւ ի հեճուկս աւելի պահպանողական իշխանութիւններու և խստակրօն եպիսկոպոսներու բուն ընդդիմութեան:

9. ԼՈՒԱՑՈՒՄ

Լուացումի արարողութեամբ և աղօթքներով՝ Մարդեղութեան պարագան և Քրիստոսի աշխարհ գալուստը կը նուիրագործուին: Մարդեղութեան պարագան կամ պատճառը, մարդուն մեղքն է և ասոր իբր հետեւանք զղջումի անհրաժեշտութիւնը:

Քահանային ձեռքերու լուացումը ծիսական մաքրութիւն կ'իրագործէ, և կը նշանակէ, թէ հոգին պէտք է մաքրել ամէն աղտեղութենէ, Ս. Պատարագի փրկարար Խորհուրդին մօտենալէ առաջ: Այդ արարքը խորհրդանշական է և ո՛չ օգտախնդիր: (Սարկաւագները՝ որոնք Ս. Սկիհը և չնուիրագործուած ընծաները ձեռքէ կ'անցընեն՝ լուացում չեն կատարեր):

Լուացումի ընթացքին հաւատացեալները պէտք է իրենց մեղաւորութիւնը նկատի ունենան և աղօթեն իրենց մեղքերուն քաւութեան համար:

Ս. Պատարագի Խորհուրդէն առաջ ձեռքերու լուացումը՝ առաջին անգամ յիշատակուած է 348-ին, եւ կատարուած է Երուսաղէմի մէջ:

Լուացումի երկրորդ մասը — Խոստովանութիւն եւ Արձակում — հայկական Պատարագին մէջ մտած է ԺԳ. դարուն եւ հռովմէական ծէսէն որդեգրուած է, եւ առաջին անգամ ի յայտ կու գայ ԺԴ. դարու վերջաւորութեան:

10. ՆԱԽԱՄՈՒՏ

Նախամուտով՝ քահանան Աստուծոյ ներկայութեան կը մտնէ իր պարտականութիւնը կատարելու, և կը սկսի երկնային Խորհուրդին՝ տար-բերուն պատրաստութեան:

Մինչ Զգեստաւորումը և Լուացումը անհրաժեշտ պարաստութիւններ են, որոնք քահանան անձնապէս արժանի կը դարձնեն Ս. Խորհուրդը կատարելու, Նախամուտին մէջ ան իր պաշտօնը կը ստանձնէ ցնծութեամբ և փառաւորելով զԱստուած, սրտի և մտքի խոնարհութեամբ:

Նախամուտի ընթացքին հաւատացեալները պէտք է գիտակցին Աստուծոյ ներկայութեան և Անոր՝ զիրենք իբր զաւակներ ընդունելու պատրաստակամութեան, երբ անոնք իրեն կը մօտենան համեստ և խնդագին վստահութեամբ:

Նախամուտի առաջին մասը՝ առաջին մուտքի Սաղմուէն մինչեւ Խորանին աղօթքը, և այս վերջինն ալ մէջը ըլլալով, Հայկական Պատարագին առաջին մասին վրայ աւելցուած են ԺԲ. դարէն ետք միայն: Կարգ մը ձեռագիրներ, նոյնիսկ մինչեւ ԺԷ. դարու կէտը, այս մասերը չեն պարունակեր:

11. ԱՌԱՋԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Առաջադրութեան ընթացքին քահանան երկու բան կ'ընէ. — նախ Աստուծոյ անունով կ'ընդունի հաւատացեալներուն ընծաները — հացէն և զիհիէն բաղկացեալ և սարկաւագին կողմէ բերուած. յետոյ զանոնք կը դնէ Առաջադրութեան Սեղանին վրայ, մատուցանելով զանոնք Հօր Աստուծոյ, ի յիշատակ Քրիստոսի՝ իր մարմինը և արիւնը մատուցանելուն՝

իր չարչարանքներուն ընթացքին, և Գողգոթա բարձրանալուն:

Վարանդոյրը կը գոցուի Առաջադրութեան ընթացքին, ինչ որ կը նշանակէ, թէ Քրիստոս մարմին առաւ Կոյսէն՝ Մարդեղութեան Խորհուրդին քողին ներքէ: Անիկա այդ մարմինը իրը ըրաւ և աշխարհի տուաւ զայն իբր կենսատու սնունդ: Նոյնպէս Եկեղեցին ևս, որ Քրիստոսի խորհրդանշական մարմինն է, ինքզինք Հօրը կը մատուցանէ հացին և գինիին միջոցաւ, և Հայրը անմիջապէս կ'առնէ զանոնք և Ս. Հոգիին միջոցով Քրիստոսի մարմնին և արեան կը վերածէ, այնպէս որ ամէն անոնք որոնք կը մասնակցին ճաշակումին, կը նորոգուին և յաիտեանական կեանք կը ստանան:

Ինչպէս որ Քրիստոս իրական մարմին առաւ, երբ Հին Իսրայէլի մէջ ծնաւ, և իր մարմինը ընծայեց իբր արիւնոտ զոհ, այնպէս ալ հիմա, Նոր Իսրայէլի մէջ, որ Եկեղեցին է, խորհրդական մարմին կ'առնէ և Հօրը կ'ընծայէ զայն իբր անարիւն զոհ: Այսպիսով՝ Քրիստոս, Եկեղեցին իր մէջէն երկնաւոր Հօր կը մատուցանէ, ինչպէս նաեւ Եկեղեցին ևս զՔրիստոս կը մատուցանէ Հօր, որքան ատեն որ Եկեղեցին Քրիստոսի կենդանի մարմինն է:

Կերպով մը, ուրեմն, Առաջադրութիւնը կը նուիրագործէ հացը և գինին, զանոնք Քրիստոսի՝ Յարութենէն առաջ ունեցած մարմնին տիպարները և խորհրդանշանները դարձնելով:

Առաջադրութեան ընթացքին՝ հաւատացեալները պէտք է նուիրուելու իրենց գիտակցութիւնը նորոգեն եւ խորացնեն. պէտք է ուխտեն հպատակի Աստուծոյ կամքին և իրենք զիրենք բոլորովին Աստուծոյ յանձնեն. պէտք է աղօթեն Աստուծոյ, որ ընդունի իրենց ընծան, նիրաւական և հոգեկան, և արժանի ընէ զիրենք իր երկնային գթութեան:

Նախնական Եկեղեցիին մէջ, ընդհանուր սովորութիւն էր հացի եւ գինիի նուէրները պահարան բերել եւ կամ զանոնք եկեղեցիին մէջ մասնաւոր սեղանի մը վրայ դնել, պաշտամունքին սկզբնաւորութենէն առաջ: Այս նուէրները բերելու սովորութիւնը հետզհետէ Ս. Պատարագի ծիսակատարութեան մաս կազմեց, եւ ներկայիս ալ, մեր Առաջադրութիւն անունով ճանչցած դրուագը ձեւացուց: Այս ալ տեղի ունեցաւ Ժ. եւ ԺԲ. դարերուն միջեւ:

Աւետուհի խօսքերը, որ Առաջադրութեան վերջին մասին մէջ կը գործածուին, Ս. Յակոբի Պատարագամատոյցէն առնուած են:

Հայկական Ս. Պատարագին մէջ առանց թթխմորի հաց եւ անապակ գինի կը գործածուին: Որոշ ապացոյցներ ունինք հաստատող, թէ Հայաստանի մէջ Ս. Հաղորդութեան հացը առանց թթխմորի էր, գէթ Ե. դարէն ստիկն: Ասորիները նոյնպիսի հաց գործածելու նոյն սովորութիւնը ունէին, սակայն Է. դարուն խմորուած հաց գործածել սկսան: Այդ միջոցին էր, որ «Ապականականութեան» դաւանանքը ընդունած էին: (Անոնք այնպէս կ'ընդունէին թէ Քրիստոսի ֆիզիքական մարմինը ապականացու էր:)

Հայերը, սակայն, իրենց հնաւանդ սովորութիւնը պահեցին, որովհետեւ ընդհանուր առմամբ, իրենց համակրութիւնը «Անապականական»ներու կողմն էր:

Թ. դարէն ետքն էր որ Հռովմէական Եկեղեցին սկսաւ առանց թթխմորի հաց գործածել: Ոչ մէկ փաստ կայ հաւաստող, թէ այդ թուականէն առաջ այդպիսի հաց գործածած կրնան ըլլալ:

Առաքելական Կանոններու համաձայն (թիւ 32, Կանոնագիրք Հայոց) Ս. Հաղորդութեան հացը պէտք է Ս. Սեղան տարուած օրն իսկ պատրաստուի: Յարդ ընդհանուր սովորութիւնը այս է Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցոյ մէջ:

Առաջադրութեան աղօթքին յաջորդող մասերը ԺԳ. դարէն ետք միայն աւելցուած են Հայկական Պատարագամատոյցին:

Բ. ՊԱՇՏՕՆ ԾԱՇՈՒ

12. ԽՆԿԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

Խունկը՝ մեղքերու թողութեան համար մատուցուած զոհ մըն է: Երեկոյեան Մեսեդիճն՝ որ հոռովմէական tract-ին համարժէք է, խունկին կ'ակնարկէ իբր երեկոյեան ընծայաբերում: Անոր վեր բարձրացող քաղցր բոյրը ընդունելի աղօթքը կը խորհրդանշէ:

Խնկարկութիւնը յարգանքի արտայայտութիւն մըն է նաեւ, երբ կը կատարուի սուրբերու պատկերներու առջեւ, ինչպէս և խորանին և բարձրաստիճան եկեղեցականներու առջեւ:

Քահանային էջքը ժողովորդին մէջ և թափօրով շրջագայութիւնը՝ Քրիստոսի ուսուցողական պաշտօնի շրջանը կը յատկանշեն, երբ ան մարդուն հանդէպ Աստուծոյ տաճած սէրէն տոգորուած՝ երկինքէն իջաւ մարդուն՝ անոր մարդկային բնութեան յարգ ընծայելով:

Մինչ Աստուծոյ մատուցուած խունկը՝ բուրվառին մէջ կ'աչրի, դէպի վեր բարձրացնելով իր բոյրը, մարդկային հոգին ևս, աստուածային սիրով բոցավառուած, և ինքզինքը Ամենակարողին նուիրելով, պէտք է իր ջերմեռանդ աղօթքները ուղղէ երկնային Հօր, որպէսզի Ս. Հոգիին գերբնական պարգեւները և շնորհները ստանայ ի վերուստ:

Աւետարանը կողմ քահանային առջեւ ջահերու գործածութիւնը եւ խնկարկութիւնը ծագում առած են պետական դատաւորներու այն սովորութենէն, որուն համաձայն, երբ անոնք պաշտօնապէս ատեան կը մտնէին իրենց օրինագիրքը վեր բռնած, ջահերով եւ խնկարկութիւններով կ'առաջնորդուէին: Այս սովորութիւնը եպիսկոպոսներու համար կիրարկուելէ ետք, անցաւ քահանաներուն: (Ջահերու գործածութեան մասին տես նաեւ 119-րդ եւ 105-րդ Սաղմունքները):

Դ. դարուն խնկարկութիւնը, իբր յանգանքի արտայայտութիւն, եպիսկոպոսներու եւ սրբարաններու (shrines) գործածուելէ ետք՝ Ե. եւ Ջ. դարերուն ալ Պատարագի արարողութեան հաստատուն մէկ մասը կազմեց եւ Պատարագին մէջ առնուեցաւ, Յունական կամ Բիզանդական Եկեղեցիին ենթակայ հողամասերուն արեւելակողմը գտնուող Եկեղեցիներուն կողմէ, Դիոնեսիոս Արիսպագացիի (շ. 485) գրութիւններուն ազդեցութեամբ:

Ս. Եփրեմ Ասորի մեծ եկեղեցական հայրը, իր կտակին մէջ պայման դրած էր որ իր յուղարկարութեան առթիւ խունկ չգործածուէր (+373), որովհետեւ կ'ըսէր, թէ անարժան էր անոր:

Խնկարկութեան եւ Առաջադրութեան աղօթքները համանման են հայկական Պատարագամատոյցի մէջ Կեսարական Ս. Բարսեղի Պատարագի աղօթքներուն:

13. ՍԿԻԶԲՆ

Ճաշու սկզբնաւորութիւնը Սկիզբն անունով ճանչցուած է: Ասոր կեդրոնական գաղափարը այն է, թէ Քրիստոնէաները՝ Քրիստոսի անունով միացած միակ մարմին մը կը կազմեն Եկեղեցիին լրութեան մէջ, որ աստուածային ճշմարտութեան գանձարանն է:

Սկիզբի օրհնութիւնը կը հաւաստէ, թէ Եկեղեցին Աստուծոյ Թագաւորութիւնն է: Ան կը յիշեցնէ մեզ Քրիստոսի մկրտութիւնը, որու ընթացքին յայտնուեցաւ և փառաւորուեցաւ օրհնեալ Ս. Երրորդութիւնը և որ յատկանշեց նաեւ Մեր Տիրոջ առաքելութեան և Թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը:

Միաձին Որդին և Ժամամուտը, միասնաբար, կը շեշտեն այն իրողութիւնները, որոնք նուիրագործեցին Աստուծոյ Թագաւորութեան հանդիսաւոր բացումը:

Սկիզբի միջոցին, հաւատացեալները պէտք է ջանան իրենց մէջ արթնացնել այն գիտակցութիւնը, թէ Աստուծոյ Թագաւորութեան հպա-

տակներն են և նոյն ատեն Քրիստոսի մարմնին անդամները, թէ հաւաքուած են միակ սրբազան նպատակի մը շուրջ, որ է Աստուծոյ պաշտամունքը թէ Եկեղեցիին միջոցաւ պիտի սորվին Թագաւորութեան օրէնքները, և թէ դարձեալ անոր միջոցաւ պիտի արտայայտուի և ուսուցուի իրենց Աստուծոյ Խօսքը, որ պիտի լուսաւորէ իրենց մտքերը:

«Միածին Որդի»ն՝ որ փոխանակ երգուելու, ինչպէս սովորութիւն է բիզանդական Պատարագին մէջ, Հայկական Պատարագին մէջ ներկայիս կ'արտասանուի միայն, 535 թուականին, Յուստինիանոս Կայսեր կողմէ գրուած է եւ ներմուծուած Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդին մէջ:

Ժամամուտը նախապէս պատշաճեցուած սաղմոս մըն էր եւ կ'երգուէր իբր կցուրդ, «Ծաշու Մուտք»էն առաջ, ամէն տեսակ պատարագներու մէջ: Դ. դարու կիսուն, սակայն, ոչ-աստուածաշնչական կցուրդներ աւելցուեցան եւ սկսան երգուիլ սաղմոսներուն հետ:

Հայկական Ծաշու արարողութիւնը սաղմոսներու նախկին գործածութիւնը պահած է իբր կցուրդ: Ծաշու փոխասացութիւնը մինչեւ ԺԵ. դար կ'երգուէր: Բայց ներկայիս պարզապէս կ'եղանակուի հատուած առ հատուած իբրեւ երգասացութիւն (chant): Ասոր կը յաջորդէ արձակ երգասացութիւն մը, որ ծանօթ է իբր Ծարական Ծաշու: Ժամամուտը՝ որուն կը յաջորդէ այս վերջինը, իբր մեներգ կ'երգուի կամ կ'եղանակաւորուի (intones) դպիրի մը կողմէ: Հայկական Ծաշու արարողութեան ժամամուտներուն մեծ մասը աստուածաշնչական չեն: Ասոնք ընդհանրապէս կ'ակնարկեն այն դէպքերուն, որոնք ստրկչութիւն ունին օրուան տօնակատարութեան հետ, եւ կամ յիշատակուած սուրբերու կեանքին ակնբախ իրադարձութեանց հետ:

Գոհաբանութեան կամ փառաբանութեան երգեցողութիւնը՝ ինչպէս նաեւ կցուրդի սաղմոսը եւ ժամամուտը, առաջին անգամ Անտիոքի մէջ սկսան գործածուիլ, նոյնպէս Դ. դարուն: Հայկական Ծաշու արարողութեան մէջ, գոհաբանութիւնը Ծաշու Ծարականի վերջին տունէն առաջ կ'երգուի: Ուշագրաւ է, որ հայկական պաշտամունքներու մէջ, ամէն արձակ երգասացութեան վերջին տունէն առաջ սովորութիւն է փառաբանութիւն երգել:

Նախապէս սաղմոսի մը կցուրդը միշտ հաւատացեալներուն կողմէ կ'երգուէր, իբր կրկներգ միւս համարներուն: Ասոնք ալ կ'երգուէին իբր մեներգ, սարկաւագի մը կամ դպիրի մը կողմէ: Սկիզբի երեք կցուրդները ներկայիս չեն գործածուիր Հայկական Պատարագին մէջ: Այդ երեք կցուրդներուն յաջորդող աղօթքները կը մնան սակայն: Ծաշու փոխասացութիւնը սաղմոսին կցուրդն է, որ երկրորդին տեղը գրուած է եւ Ծաշու Ծարականէն առաջ կ'երգուի:

Թ. դարու յունական «typica»ի պաշտամունքի մէկ տեղեկութիւնը կը բացատրէ, թէ երբ ճաշու արարողութեան ընթացքին քարոզ մը կայ՝ կցուրդները զանց կ'առնուին: Հաւանական է, որ Հայկական Պատարագին մէջ ալ կցուրդներու բացակայութեան պատճառը Մեծ քարոզն է (the Great Litany)!

Կցուրդներու աղօթքները նոյնն են ինչ որ Ս. Յովհան Ոսկեբերանի Պատարագամատոյցին մէջ կը տեսնենք: Անոնք Հայկական Պատարագին մէջ առնուած են Ժ — ԺԲ. դարերուն:

14. ՄՈՒՏՔ ԾԱՇՈՒ

Շեշտելէ ետք Աստուծոյ Թագաւորութեան մէջ հաւատացեալներու միաբանութիւնը՝ «Ծաշու Մուտք»ին էական մէկ գաղափարը ևս հրեշտակաց հետ հաւատացեալներուն ունեցած համերաշխութիւնն է: Մարդիկ՝ ինչպէս հրեշտակները, հոգեւոր էակներ են, ինչ որ կը հաստատուի այն իրողութեամբ՝ թէ անոնք զարդարուած են աստուածային բոլոր շնորհներով: Հետեւաբար, իրաւունք տրուած է մարդոց, որպէսզի մերձեանան և թափանցեն Երկնային Լոյսին՝ որ կը յայտնուի Աստուծոյ Խօսքով: Աղօթքներ կը մատուցուին խնդրելով՝ որ Աստուած արժանի ընէ հաւատացեալները այդ Խօսքը ընդունելու, մաքրելով անոնց հոգիները և միտքերը:

«Երեքարբեան»ը՝ որ Երրորդութեան Երկրորդ Անձին ուղղուած է,

Աստուծոյ Խօսքին — Բանն Աստուծոյ — փառաբանութիւնն է և Աւետարանը վեր կը բարձրացուի, նուիրագործելու համար այս փառաբանութիւնը:

Քարոզը՝ Եկեղեցւոյ հաւատացեալներու զանազան կարգերուն թումն է, որուն համար աղօթքները կ'ըսուին: «Ճաշու Մուտք»ի ժամանակ՝ հաւատացեալները պէտք է խորհրդածեն երկնային լոյսի փառքին և սրբութեան մասին: Այս լոյսը իրենց հոգիներուն վերեւ պիտի ծագի Աստուածային Բանին միջոցով, որ Ս. Աւետարաններուն մէջ կը խօսի: Անոնք ներքնապէս պէտք է մերձեանաւ Քրիստոսի, որպէսզի յաւիտեանական ճշմարտութիւնները իրենց միտքերէն և հոգիներէն ներս թափանցեն, նախապէս սրբուած ըլլալով իրենց մեղքերէն և ապաշխարութեամբ պատրաստուած՝ այդ ճշմարտութիւնները ընդունելու:

«Ճաշու Մուտք»ը ատենօք Պատարագի սկզբնաւորութիւնը կը յատկանշէր: Հետագային, երբ «Առաջադրութիւն» և «Սկիզբն» աւելցուեցան, «Ճաշու Մուտք»ը Աւետարանի հանդիսաւոր բարձրացումին վերածուեցաւ:

Երեքսրբեան Ծարականը Կ. Պոլսոյ Պատարագին մէջ առնուեցաւ 434-ի և 446-ի միջոցին: Աւելի ետք, 471ին, Անտիոքի Պետրոս Թափիչ Պատրիարքը, աւելցուց «Որ խաչեցար վասն մեր» բանաձեւը, ուզելով շեշտել այն ուղղափառ վարդապետութիւնը, թէ Ս. Երրորդութեան Երկրորդ Անձը տառա-պեցաւ խաչին վրայ:

Ճաշու արարողութեան «Մեծ քարոզ»ը իր ներկայ ձեւին մէջ յիշատակուած է Յովհանն Օձնեցիի կողմէ (717-728):

15. ԸՆԹԵՐՅՈՒԱԾՔ

Հին և Նոր Կտակարաններու արտաբանական ընթերցումները որոշուած են Եկեղեցիին կողմէ, Տօնացոյցի մէջ նշանակուած տօներու տարեկան հոլովոյթին համաձայն: Հետեւաբար, իրաքանչիւր ընթերցում ուղղակի կամ անուղղակի կերպով, աղերս ունի տարեշրջանի տուեալ օրուան իմաստին հետ: Տօնացոյցը կը բովանդակէ քրիստոնէական պատգամին ամէնէն ցայտուն եւ էական կէտերը ամբողջութեամբ, այնպէս ինչպէս ծանուցուած է Հին և Նոր Կտակարաններուն մէջ:

Ճաշու սաղմոսը՝ մեսեդին և ալելուիան, փոխադարձաբար մարգարէներու, առաքեալներու և Աւետարանի ընթերցումներէն առաջ կարդացուող սաղմոսի համարներ են և իրենց յաջորդող ընթերցումին կամ ընթերցումներուն գլխաւոր նիւթը կը ներկայացնեն:

Մարգարէներու ընթերցումը Հին Կտակարանի Մարգարէներէն մէկուն ընթերցումը պարունակելէ զատ, կրնայ նաեւ Հին Կտակարանի միւս գիրքերէն ալ ընթերցում մը տալ: Նոյնպէս, Առաքեալներու ընթերցումը՝ կրնայ մէկ կամ աւելի ընթերցումներ բովանդակել Նոր Կտակարանի ուրիշ առաքելական գրութիւններէն: Սակայն Աւետարանը միշտ ալ միակ ընթերցում մըն է, չորս Աւետարաններու որեւէ մէկէն առնուած:

Հաւատացեալները պէտք է ուշադրութեամբ հետեւին Ս. Գրոց ընթերցումներուն, ջանալով հասկնալ զանոնք ոչ-քննադատական մտային տրամադրութեամբ: Պէտք է այնպէս նկատեն, թէ ուղղակի իրենց է որ կը յայտարարուի կարդացուած հատուածներուն բովանդակած պատգամը: Երբեք պէտք չէ որ կարդացուածին արժէքին մասին դատաւորներու դերը ստանձնեն, այլ ընդհակառակը, պէտք է այնպէս նկատեն, թէ իրենք են, որ կը դատուին այդ «ընթերցում»ներուն պարունակած աստուածային ազդարարութիւններով եւ կամ զօրութեամբ հասկցուած այն իմաստներէն, զորս «ընթերցում»ին դէպքերը կը թելադրեն: Ս. Պատարագի ժամը Ս. Գրոց գիտական ուսումնասիրութեան պահը չէ. այն առաւելաբար ժամանակն է խոնարհ և բարեպաշտ կրաւորական վերաբերումի մը, որպէսզի աստուածային Բանին միջոցով վերէն տրուած լոյսը ճառագայթէ ներկաներուն հոգիին մէջ:

Տօնացոյցին մէջ դասերու ընտրութիւնը և կարգաւորումը միակ անձի մը գործը չէ և որոշ թուականի մը չէ կատարուած: Դասերուն տարեշրջանի

ընթացքին որոշ օրերու յատկացումը տեղի ունեցած է աստիճանաբար, եկեղեցական տարրին լրի կազմութեան առիթով:

Քալով «աստիճաններու» ակնարկութեան, որուն կը հանդիպինք Ս. Պատարագի ժամերգութեան կանոններուն մէջ, յիշատակութիւն մըն է նախնական եկեղեցիի մէկ սովորութեան, ըստ որում երգեցիկ դպիրները դէպի եպիսկոպոսին գահը առաջնորդող սանդուղներուն վրայ կը կենցալին եւ դասերուն կամ ընթերցումներուն միջեւ սաղմոսներ կ'երգէին: «Աստիճան»՝ Ճաշու սաղմոսը լատիներէն «աստիճան»՝ «գրադուս» (գրադուս) բառէն եկած է և Պատարագի ամէնէն հին երգն է:

Հետագային, Հայաստանի մէջ՝ ԺԲ. դարէն ետք, պատարագիչ քահանան և կամ պատարագիչ եպիսկոպոսին սպասարկող քահանաները միայն սովոր էին նստիլ եկեղեցոյ արեւելեան խորանի կիսաբոլորաձեւ մասի աստիճաններուն վրայ, երեք ընթերցումներէն առաջին երկուքին կարդացուած պահուն: ԺԲ. դարէն ետք, սակայն, երբ կիսաբոլորաձեւի շուրջ աստիճաններ ունենալու սովորութիւնը վերջ գտաւ, պատարագիչ եպիսկոպոսը կը նստէր աթոռի մը վրայ, որ զետեղուած կ'ըլլար կիսաբոլորաձեւին հիւսիսակողմը, և որ դէպի հարաւ կը նայէր:

Պատարագիչ եպիսկոպոսին գահը միշտ կիսաբոլորաձեւին հարաւակողմը եղած է, ուր սովոր էր նստիլ երկու առաջին ընթերցումներու միջոցին, ինչպէս նաեւ քարոզի ատեն, դէմքը դէպի արեւմուտք: Ներկայիս, սակայն, որովհետեւ պատարագիչ քահանան աթոռի վրայ չի նստիր, պատարագիչ եպիսկոպոսին աթոռը կիսաբոլորաձեւին հիւսիսակողմը կը դրուի:

Մեւեդին՝ որ հռովմէական Պատարագի tract-ն է, մէջտեղի սաղմոսն է (յունարէն messedion բառէն), որ կ'երգուի կամ կ'արտասանուի Ճաշու սաղմոսին և ալելուիային միջեւ:

Ալելուիան իր ծագումը առած է հրէական Սինակոկէն, ուր ընթերցումներու միջեւ սաղմոսներ կ'երգուէին: Հայկական Ս. Պատարագի հին ժամագիրքերու մէջ ալելուիան շքեղ երաժշտութեամբ դաշնաւորուած է իբր մեներգ երգուելու համար:

Յուստինոս Մարտիրոս 145-ին գրելով, կ'ըսէ, թէ Առաքեալներու և Մարգարէներու ընթերցումները Ճաշու արարողութեան միջոցին կը կարդացուէին: Երբ «առաքեալներու գրուածքներ» կ'ըսէ, բնականաբար պէտք է հասկնանք նաեւ Աւետարանները: Գ. դարու վերջերը՝ Ճաշու արարողութեան միջոցին երեք ընթերցումներ կամ դասեր կարդալու սովորութիւնը՝ Հին Կտակարանէն, Առաքելոց Թուղթերէն և Աւետարաններէն, ամէնուրեք հաստատուեցաւ իբր բնականոն օրէնք: Հռովմէական և Յոյն եկեղեցիներուն մէջ Ե. դարու վերջերը Հին Կտակարանէն կարդալու սովորութիւնը վերջ գտաւ:

Ընթերցումները կ'եղանակաւորուին՝ փոխանակ սովորական կերպով կարդացուելու, որովհետեւ եղանակաւորումը հանդիսաւոր և յստակ բնոյթ կու տայ արտասանութեան: Այս սովորութիւնը ծանօթ էր հրէական սինակոկին մէջ ալ, և այնպէս կը թուի, թէ անկէ քրիստոնէական եկեղեցիին անցած է Բ. դարէն ետք: Անպաշտօն խօսակցութեան ձայնը նորու թիւն մըն է, որ միջին դարուն մուտք գործած է Հռովմէական եկեղեցիին միջոցով:

Քարոզը՝ սկզբնապէս, մեկնութիւն մըն էր (և սովորաբար այդ պէտք է ըլլայ) ընթերցումի մէջ կարդացուած դասերու մասին:

Ամէնէն հին ժամանակներէն սկսեալ (145թ.) քարոզը ընթերցումներուն կը հետեւի: Հայաստանեայց Ս. եկեղեցոյ մէջ ընդհանրապէս քարոզը կը տրուի Առաքելոց թուղթին և Աւետարանի ընթերցումներուն միջեւ, այսինքն ընթերցումներու յատկացուած բաժնին մէջ: (Պործնական պատճառներով՝ ներկայիս քարոզը առհասարակ «Հայր մեր» տէրունական աղօթքէն առաջ կը տրուի: Մանօթ. Խմբ.)

Ճաշու արարողութեան միջոցին խօսուած քարոզը իսկապէս եկեղեցիին հաւաքական վկայութեան արտայայտութիւնն էր հաւատքի մասին: Ասոր համար է, որ եպիսկոպոսը քարոզած ատեն, գահուն վրայ կը նստի, որպէս ուսուցչական աթոռի: Հետեւաբար, նախնական դարերուն, քահանաները իրաւասութիւն չունէին եկեղեցիին մէջ ուսուցանելու Պատարագի ընթացքին: Գ. դարուն՝ եթէ քահանայ մը Ճաշու

արարողութեան ընթացքին քարոզ խօսէր, պարզապէս գայթակղութիւն կը նկատուէր:

Հայաստանեայց Եկեղեցիին մէջ, դեռ եւս, ըստ կանոնի, քահանաները իրաւասութիւն չունին քարոզելու: Անոնք միմիայն յորդորներ կրնան տալ: Եւ սակայն, Ե. դարէն սկսեալ, վանական քահանաներ իշխանութիւն ստացան եկեղեցիին մէջ քարոզելու: ԺԳ. դարուն ևս «ուսուցիչներու կարգ» մը հաստատուեցաւ, և պաշտօնապէս վարդապետական հեղինակութիւն տրուեցաւ արժանաւոր վանական քահանաներու, որոնք եպիսկոպոսին կողմէ կատարուած յատուկ ծէսերու միջոցաւ եկեղեցիին մէջ ուսուցանելու շնորհը ստացան:

16. ՀԱՒԱՏՈՅ ՀԱՆԳԱՆԱԿ

Հաւատոյ Հանգանակը քրիստոնէական հաւատքին էական տարրերուն յայտարարութիւնն է, որոնց գանձարանն է Եկեղեցին:

Հաւատոյ Հանգանակը կ'արտասանուի Մաշու արարողութեան միջոցին, ընթերցուածներէն անմիջապէս ետք, որպէսզի հաւատացեալին միտքը ճշգրիտ կերպով կեդրոնանայ Ս. Գրոց ճշմարտութիւններուն վրայ, տրուած ըլլալով որ ան՝ իբր քրիստոնէայ, այս ճշմարտութիւններով է որ կ'առաջնորդուի իր կեանքին մէջ:

Երբ Հաւատոյ Հանգանակը կ'արտասանուի միաբերան, բարեպաշտ ժողովուրդը պէտք է Եկեղեցիին ուսուցումներուն մասին վերաներոզէ իր միտքը, և ամենայն խոնարհութեամբ այդ հաւատքի պահանջներուն ենթարկուի, ընդունելով անոր ամէնէն թաքուն իմաստներուն պահանջքները: Հաւատացեալները պէտք է ջանան նաեւ լուսաւորուած միտքով այդ հաւատքին հիման վրայ, գործելու առաջադրութիւնը վերանորոգել և զօրացնել:

Ս. Իրենէոս (+202) կ'ըսէ. «Հաւատքի յայտարարութեան պաշտօնը ստանձնելէ ետք, Եկեղեցին՝ հակառակ անոր որ ամբողջ աշխարհի վրայ սփռուած է, եռանդագին կերպով կը պահպանէ հաւատքի այդ կանոնները, որպէս թէ միակ ընտանիք մը եղած ըլլայ և միահամուռ կերպով կը հաւատայ անոնց, իբր միակ հոգի մը, և միևնոյն սիրտը կրող ամբողջութիւն մը....: Եւ ինչպէս Եկեղեցիին մէջ նախագահող եպիսկոպոսներու պարագային՝ այն որ խիստ ճարտար է ուսուցանելու մէջ, ասկէ ուրիշ բան չի կրնար ըսել, — որովհետեւ ո՛չ ռք իր ուսուցիչէն աւելի բարձր կրնայ ըլլալ. և թէպէտ լոկ խեղճ ուսուցիչ մըն է, իր կարգին չի գեղջեր աւանդութեան բովանդակութիւնը:»

Հաւատոյ Հանգանակը Ս. Պատարագին մէջ առնուած է 473-ին, Անտիոքի Պետրոս «Թափիչ» կոչեցեալ Պատրիարքին կողմէ: Ասիկա ցոյց մըն էր Քաղկեդոնի ժողովին դէմ, որուն յատկանշական բանաձեւը տեղ չէր գտած Հաւատոյ Հանգանակին մէջ: Անտիոքէն սկսելով՝ Հաւատոյ Հանգանակը արտասանելու այս սովորութիւնը քրիստոնէայ աշխարհի ամէն կողմը տարածուեցաւ: Արդէն իսկ 511-ին Կ. Պոլսոյ կողմէ որդեգրուեցաւ, եւ 589-ին ալ ընդունեցաւ Արեւմտեայ մէջ:

Ինչպէս նաև Նարսային (Ե. դարու վերջը) Կեղծ-Դիոնիսիոսի անունով ծանօթ Պատարագին մէջ (մօտաւորապէս 485), Հաւատոյ Հանգանակը Աւետարանի ընթերցումէն ետք կ'արտասանուէր: Նոյնպէս Ե. դարէն ի վեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ Հաւատոյ Հանգանակը միշտ նոյն տեղը կը պահէ:

Հայկական Մաշու արարողութեան մէջ՝ Հաւատոյ Հանգանակին յաջորդող Գոհաբանութիւնը ԺԳ. դարուն գործածուած է առաջին անգամ: ԺԵ. դարուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին վերագրուեցաւ սկզբնական գործածութիւնը:

17. ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՆԵՐՈՒՆ ՅԱԶՈՐԴՈՂ ԱՂՕԹՔԸ

Ընթերցուածներուն յաջորդող աղօթքները, Ճաշու արարողութեան եզրափակման աղօթքներ են: Ասոնց առաջին երկուքը Քրիստոսի չարչարանքներուն կ'ակնարկեն, ուզելով զգացնել, թէ հաւատացեալները ստիպուած են տառապանքներու հանդուրժել աշխարհի մէջ, որպէսզի հաստատ մնան հաւատքի մէջ: Յետոյ, Ս. Հոգիին շնորհները կը խնդրուին, որպէսզի հաւատացեալները զօրութիւն ստանան աշխարհի դէմ իրենց մղելիք պայքարին մէջ: Երկրորդ աղօթքը խաղաղութեան համար պաղատանք մըն է: Այս երկու աղօթքներուն ալ նիւթը արձակումի աղօթքներու յատուկ բնաբաններ են:

Երբ ընթերցուածներուն յաջորդող քարոզը և աղօթքները կ'արտասանուին, հաւատացեալները պէտք է մտամփոփուին և պատրաստ զգան Ս. Հաղորդութեան Մեծ Խորհուրդին:

Լաւորիկէի ժողովը— Դ. դար, երեք աղօթքներ յանձնարարած էր հաւատացեալներուն համար, Ողջոյն—էն առաջ արտասանելի, որոնցմէ առաջինը պէտք էր լուռ աղօթել, իսկ երկրորդը և երրորդը՝ բարձրաձայն: Հայկական Պատարագը միայն երկու աղօթք ունի, առաջինը՝ լուռ, և երկրորդը՝ բարձրաձայն:

Ընթերցուածներուն յաջորդող աղօթքները՝ Ս. Մարկոսի Պատարագին մէջ, ընդհանրապէս քարոզին յաջորդող աղօթքներ կը կոչուէին: Եգիպտական աւանդութեան Պատարագն էր այս: Հետագային այս աղօթքները դուրս ձգուեցան Ս. Մարկոսի Պատարագէն: Հայկական այս աղօթքներուն ծագումը յստակ չէ, որովհետեւ անոնք չեն նմանիր Ս. Սրապիոնի կողմէ յիշուած (Դ. դարու կիսուն) հաւատացեալներու աղօթքին: Հաւանական է՝ որ երբ հաւատացեալներու աղօթքը տեղափոխուեցաւ և Ս. Հաղորդութեան մէջ վերակոչում—էն անմիջապէս ետք դրուեցաւ, միւս աղօթքները իրենց նշանակութիւնը կորսնցուցին և վերցուեցան, և ներկայիս մեր գործածած աղօթքները աղվերջիններուն տեղը գրաւեցին, յարմար ըլլալով Ճաշու արարողութեան եզրափակման:

Իսկ Դ. դարուն, ընդհանուր յիշատակութիւնները, որոնք նախապէս հաւատացեալներու աղօթքներուն մաս կը կազմէին, Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդին մէջ աւնուեցան:

Ժ. Դարուն քարոզը կը խօսուէր ճիշդ այս պահուն, Ճաշու Պաշտօնի աւարտին, համաձայն Խոսքով Անձեւացիի (950 թ.):

Գ. ԿԱՆՈՆ ՍՐԲՈՅ ՊԱՏԱՐԱԳԻ

18. Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ ԲՆՈՅԹԸ

Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդը և կամ Ս. Պատարագը, ինչպէս հայ և ուրիշ արեւելեան Եկեղեցիներ կ'անուանեն զայն, մեր Տիրոջ մահը կը ներկայացնէ (Ա. Կորնթ. 11, 26): Ան հաղորդակցութիւն մըն է Յիսուսի հետ, իբր բարեկամ և Քրիստոսի հետ՝ իբր Որդի Աստուծոյ: Ան իսկական մանանան է, զօրավիգը Քրիստոնէայի մը կեանքին: Նոյն ատեն, երկնային, յաւիտենական խնձոքին ալ նախաճաշակն է, և Քրիստոսի երկրորդ գալուստը կը կանխագուշակէ: Այդ Խորհուրդին միջոցաւ, նոյնիքն Քրիստոս կ'իջնէ աշխարհ, բնակելու անոնց միջեւ, որոնք զինք կը պաշտեն (Ղուկ. 22, 3): Ս. Հաղորդութիւնը կ'իրագործէ նաեւ Ս. Հոգիին ծաւալումը, քանի որ անոր միջոցով է, որ կը ստանանք Ս. Հոգին (Ա. Կորնթ. 12, 13): Այլեւ միջոցն է յաւիտենական կեանքը ապահովելու (Յովհ. 6, 53-54): Ս. Հաղորդութիւնը Եկեղեցիին միութեան կապն է (Ա. Կորնթ. 10, 17), և Եկեղեցոյ մէկ ձեռնարկը՝ որու միջոցաւ Քրիստոնէաները իրենց անձերը Տիրոջ կը նուիրեն և գիտակից կը դառնան՝ անոր իրենց մէջ իրաւաստուկ ներկայութեան, իր իսկ խօսքին համաձայն. «Ուր որ երկու կամ երեք հոգի կը հաւաքուին իմ անունով,

այնտեղ եմ ես, անոնց միջեւ» (Մատթ. 18, 20):

Ս. Պատարագին մէջ, Եկեղեցին կը գործէ «ի յիշատակ իրեն»: Քրիստոսի պատուիրին համաձայն, Եկեղեցին կը գործէ ո՛չ միայն նորոգելու համար վաղեմի յիշատակ մը, այլև իւրացնելու համար Քրիստոսի ամբողջ գործունէութիւնը, մասնակցելով անոր կատարած այն զոհաբերութեան՝ որով իր անձը Հօր Աստուծոյ մատոյց՝ մեզ համար: Եկեղեցին այս բանը կ'ընէ ի նշան այն իրողութեան, որ ինք Քրիստոսի մարմինն է: Ինչպէս որ Քրիստոսի մարմինն ու արիւնը Գողգոթայի վրայ մատուցուելով միակ և մեր ամէնուն համար զենուած պատարագ մը եղաւ, և որ կը մատուցուի և կ'ընդունուի երկնաւոր խորանին վրայ մշտնջենապէս, այնպէս եւս Եկեղեցին կ'իրագործէ և կը հաստատէ այդ յաւիտենական, հոգեւոր պատարագը, այստեղ՝ երկրի վրայ, տեսական կերպով:

Ուրեմն Ս. Պատարագի ընթացքին Եկեղեցին զոհաբերութիւնը՝ արարք մըն է, որ սերտ կապակցութիւն ունի երկինքի մէջ Քրիստոսի կատարածին հետ: Եկեղեցին միշտ իր մարմնին մէջ կը կրէ Տէր Յիսուսի մահը, որպէսզի, նոյնպէս Յիսուսի կեանքը յայտնուի իր այդ մարմնոյն մէջ (Բ. Կորնթ. 9, 10):

Ուխտադրութեան բառերը (Մատթ. 26, 26—28) Քրիստոսի չարչարանքներուն յիշատակութենէն անմիջապէս ետք կ'արտասանուին Ս. Պատարագի մէջ: Ան կը նշանակէ, թէ Քրիստոսի Վերջին Ընթրիքի առիթով ըրած յանձնարարութիւնը, «Ըրէք»ը, միայն իր բառերը կրկնել չի նշանակէր: Բառերը ըսելը ցոյց կու տայ պատճառը, թէ ինչո՞ւ և ի՞նչ հեղինակութեամբ քահանան կը կատարէ այն ինչ որ Քրիստոս ինք կատարեց Գողգոթայի վրայ: Եկեղեցին հացը և գինին կը նոյնացնէ Քրիստոսի մարմնին և արիւնին հետ, որովհետեւ նոյնինքն Քրիստոս Վերջին Ընթրիքին առիթով ըրած խօսքերով նոյնացուց զանոնք և ասով հաստատեց խորհրդանշական դրութիւնը: Ս. Պատարագը ո՛չ միայն Վերջին Ընթրիքը կը վերակոչէ, այլ նաեւ Քրիստոսի բովանդակ մարդեղութիւնը եւ զոհաբերութիւնը. հետեւաբար այդ զոհաբերումը գործօն և ներկայ կը դարձնէ և իր արդեամբ՝ հաղորդուողներուն և Եկեղեցիին մէջ:

Ս. Իրենէնուի բառերով, Ս. Պատարագի մէջ, մարմնի ու հոգիի միութիւնը կը ցուցաբերուի: Որոգիւնէսի բառերով՝ Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդին մէջ Եկեղեցին Քրիստոսի իսկական և աւելի կատարեալ մարմինը կը դառնայ, բաղդատելով Քրիստոսի ֆիզիքական մարմնին հետ, որ խաչուեցաւ և յարութիւն առաւ: Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդը՝ իր էութեան մէջ արարք մը ըլլալով և Եկեղեցին այդ արարքը ի գործ դնելով, իբր Քրիստոսի մէկ պաշտօնակատարը, անոր կամքը կը կատարէ որպէս անոր մարմինը: Հետեւաբար Ս. Պատարագը անհրաժեշտօրէն կը դառնայ Քրիստոսի զոհաբերական արարքը, և ինչ որ կը մատուցուի Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդին միջոցով, կը դառնայ այն ինչ որ Քրիստոս զոհեց Գողգոթայի վրայ:

Ս. Պատարագը ընդլայնումն է այն չորս տարրերուն, որոնք Քրիստոսի կատարած արարողութիւնը կը կազմէին, իր այդ Խորհուրդը հաստատելուն առիթով, այնպէս ինչպէս արձանագրուած կը գտնենք Աւետարաններուն մէջ: Այսպէս Քրիստոս, ա. «Հաց առաւ», բ. «Գոհացաւ», գ. «Բեկանեց», և դ. «Տուաւ աշակերտներուն»: Քրիստոսի այս չորս արարքներուն կը համապատասխանեն ա. Մատուցումն Ընծայից, բ. Գոհութիւն, գ. Թաթախումն եւ Բեկումն, եւ դ. Հաղորդութիւն:

Նախնական քրիստոնէական Եկեղեցիին մէջ միակ իրաւասու պատարագիչը եպիսկոպոսն էր, որպէս ներկայացուցիչը Քրիստոսի, որ, ինչպէս պիտի ըսէինք, «նախագահն» էր Վերջին Ընթրիքին:

Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդը Դ. դարէն ասդին, սկսաւ նկատուիլ «երկիւղ եւ սարսափ ազդող խորհուրդ մը»: Ըստ Յովհան Ռակեբերանի՝ Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդը «կը ներկայացնէ վայրկեան մը՝ երբ երկինքը կը բացուի եւ հրեշտակներ կ'իջնեն»:

Խորհուրդին իբր «ահեղ» բանի մը մօտենալու այս ըմբռնումը զարգա-

ցաւ նախ Երուսաղէմի մէջ Դ. դարուն, Ս. Կիրեղի ժամանակ, եւ հետզհետէ դէպի հիւսիս տարածուեցաւ: Եւ այդ հոգօր գործօն մը դարձաւ Արեւելեան Եկեղեցիներու Ս. Պատարագի բարեշրջումին մէջ:

Իբր հետեւանք այս բարեշրջումին, հաւատացեալները յարմար չէին նկատեր «տեսնել» կամ «լսել» «ահեղ խորհուրդը», որ հանրութեան ներկայացնելիք բան մը չէր:

Այս պատճառով, հետզհետէ Ս. Հաղորդութեան աղօթքները «գաղտնի» դարձան. իսկ Ս. Պատարագի այն մասերը, որոնք բարձրաձայն կ'երգուին կամ կ'արտասանուին, աստիճանաբար հետագայ դարերուն մէջ աւելցուեցան, որպէսզի աղօթքներու իմաստը ճոխանայ եւ հանդիսաւոր կերպով ներկայացուի: Միեւնոյն ատեն, այդպիսով հաւատացեալները պիտի պատրաստուէին Ս. Խորհուրդը ընդունելու:

19. ՄԱՏՈՒՅՈՒՄՆ ԸՆԾԱՅԻ

«Ընծայից Մատուցում»ը տեղի կ'ունենայ, երբ ընծաները խորան կը բերուին՝ իբր Եկեղեցիին զոհը:

Աշխարհական անհատ մը, երբ Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդին համար հաց և զինի կը նուիրէ, իր անձին համար քահանայական դերը կատարած կ'ըլլայ: Իսկ երբ անհատական նուիրատուութիւնները ի մի հաւաքուին — ինչ ձեռի տակ ևս ըլլան անոնք — քահանան միասնաբար կը մատուցանէ զանոնք, որովհետեւ ինք է, որ կը ներկայացնէ Եկեղեցին, նոյնիքն Եկեղեցիին համար քահանայագործելով: Հետեւաբար Հայր Աստուծոյ կը ներկայացնէ զայն իր լրութեան մէջ իբր միակ մարմին մը: Այն ատեն Հայր Աստուած կ'ընդունի այդ ընծան, սիրեցեալին՝ այսինքն Իր Որդիին, Քրիստոսի միջոցով, և անոր մարմնին կը փոխակերպէ զայն: Երբ այս ընդունելութեան պարագան իր եզրակացութեան կը չանգի, ժողովուրդը կը գոչէ՝ «Աբբա, Հայր», Ս. Հաղորդութեան աղօթքէն ետք Տէրունական աղօթքը երգելով:

Ուրեմն Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդը երեք գործօններ կը պահանջէ՝ իբր արարողութիւն: Նախ, հաւատացեալը իր սեփական ընծաները կը մատուցանէ, իր իսկ անձին համար: Յետոյ, սարկաւազը սոյն անհատական ընծաները ի մի կը հաւաքէ, և զանոնք Եկեղեցիին միանուագ մատուցած նուէրին կը վերածէ: Ի վերջոյ, եպիսկոպոսը կամ քահանան, Սրբարանին մէջ Հայր Աստուծոյ կը մատուցանէ միասնական այդ ընծան, ամբողջ ժողովուրդին կողմէ, փոխանորդաբար:

Ներսէս Լամբրոնացին կը բացատրէ, թէ միայն քահանան է՝ որ կրնայ մերձեցալ Հայր Աստուծոյ, Սրբարանին մէջ, քանի ինք Քրիստոսը կը ներկայացնէ: Իսկ ժողովուրդը կրնայ միայն Որդիին մերձեցալ: Այլապէս, Քրիստոսի միջնորդութեան պէտք պիտի չըլլար, ուստի և՛ քահանայի:

Ս. Իրենէոս կ'ըսէ, թէ Ս. Հաղորդութիւնը այն է Եկեղեցիին համար, ինչ որ էր փոքրիկ լուման այրի կնոջ համար՝ «իր ամբողջ կեանքը» Աստուծոյ գանձանակին մէջ նետուած (Մարկ. 12,42-44): «Մարմնին և հոգիին միութիւնը կը ծանուցանենք... երկրաւոր ճիւղեր մատուցանելով իրեն»:

Հայերէնի մէջ, անհատին ընծայաբերումը կը կոչուի *տրեքել* — բերել դէպի, — սարկաւագինը՝ *վերաբերել* — բերել վեր — իսկ քահանայինը՝ *մատուցանել* — մատուցում, մօտ բերել:

20. ՄԵԾ ՄՈՒՏՔ

Մեծ Մուտքը կը ներկայացնէ սարկաւագին կողմէ նուէրներուն Ս. Մեղան բերուիլը, այսինքն՝ զանոնք հոն, Աստուծոյ ներկայութեան հանելը: Միեւնոյն ատեն ան կը թելադրէ Քրիստոսի մուտքը իր փրկարար գործունէութեան մէջ, իր չարչարանքներով, խաչելութեամբ և մահով, «ամէն անոնց հետ, որ իրեն կը պատկանին»: Տոյց կու տայ նաեւ Քրիստոսի դէպի խաչ ընթանալը, Քրիստոսի պատարագի «սեղան»ը ըլլալով նոյնիքն խաչը:

Փրկութեան խորհուրդին սիրտն ու հոգին կը կազմէ այս: Հետեւաբար,

միմիայն նախաձեռնողներն են, որ կրճան մասնակցի անոր: Դուրս կը ձգուին երախաները, խորհուրդին անհաղորդ մնացողները և չմկրտուածները: Նոյնպէս և ապաշխարողները, որոնք առժամաբար կորսնցուցած են մկրտութեամբ իրենց ընծայուած իրաւունքը:

Մեծ Մուտքի աղօթքը՝ Եկեղեցիին քահանայութեան հետ Քրիստոսի քահանայութեան ունեցած աղերսը կը յայտնաբերէ:

Մեծ Մուտքի փոխը՝ իբր Արքայ կը ներկայացնէ գ-Քրիստոս, որ մարգական քալուածքով կ'երթայ յաղթելու մեղքին ու մահուան:

Մեծ Մուտքի ընթացքին՝ հաւատացեալները պէտք է ի ներքուստ ընկերակցին Քրիստոսի՝ դէպի իր խաչը, առաջադրելով տառապիլ իրեն հետ, ինչպէս և մեռնիլ ու յաղթել իրեն հետ:

Նախնական Եկեղեցիին մէջ, Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդը սկսելէ առաջ, սարկաւազը հանդիսար կերպով ընծաները Սեղանէն դէպի Ս. Խորան կը բերէր, հաւատացեալները նախապէս զանոնք Սեղանին վրայ դրած ըլլալով:

Այս արարողութիւնը ներկայիս Մեծ Մուտքի ձեւը ստացած է և Ջ. դարէն առաջ միշտ լուելեայն տեղի կ'ունենար: Սաղմոսները եւ երգերը այն շրջանէն ետք աւելցուած են, եւ հանդիսարութիւն ձեռք ձգելու մտա-դրութեամբ:

Ժ. դարու կիսուն, Խոսրով Անձեւացիի ծանօթ Հայկական Պատարագին մէջ, այս սաղմոսները, շարականները եւայլն գոյութիւն չունէին տակաւին: Սակայն ԺԲ. դարու կիսուն, որոշ է՝ թէ մաս կը կազմէին անոր:

Մինչեւ Դ. դար, յիշուի ամէն կարգի օտարներուն արգիլուած էր ներկայ ըլլալ կամ Ս. Հաղորդութեան մասնակցիլ: Հետեւաբար, խնդրող առարկայ չէր ըլլալ ամէն ոք պատարագի հրաւիրելը, քանի որ այս վերջինը հաւաքական ըլլալով հանդերձ, հանրային չէր: Հետագային, երբ մանուկներու մկրտութիւնը տիեզերական դարձաւ, եւ անհաւատներ չմնացին, միայն նգովեալները եւ ապաշխարողներն էին, որ դուրս կը դրուէին: Աւելի ետք, սակայն երբ հաւատացեալները իրենք իրենց երկչոտ դարձան ընծայաբերելու եւ հաղորդուելու, անարժանութեան պատրուակին ներքեւ, ապաշխարողները եւ ուրիշներ դուրս հանելու սովորութիւնը վերջ գտաւ: Դիոնիսիոս Արիպագացիին կ'ըսէ. «Պէտք է գետնաք, թէ այսպիսի դասակարգերու բաժանումը եւ խտրութիւնը տեղի չ'ունենար ներկայիս:

Թէոդորոս Մոպսուեստացի (+428) կը գրէ, թէ Մատուցումի ատեն սարկաւազները կը ներկայացնեն հրեշտակները: Ասոնք ընծաները խորանին վրայ կը դնեն, Քրիստոսի չարչարանքը լրացնելու եւ զինք գերեզման դնելու համար: Երկու կողմը կենալով Ս. Մարմնին վերեւ օդը կը հովահարեն քշոցով...: Այս կերպով ցոյց կու տան հոն հանգչող Մարմնին մեծաքանչ հանգամանքը: Որովհետեւ, ծանօթ սովորութեան մը համաձայն, երբ այս աշխարհի մեծերէն մէկուն մարմինը դագաղի վրայ կը դրուի, մէկ քանի հոգի օդը կը հովահարեն:

21. ՄԱՏՈՒՑՈՒՄՆ ԸՆԾԱՅԻՑ

Սա կը խորհրդանշէ Քրիստոսի խաչի վրայ և գերեզմանի մէջ դրուիլը, որպէս Պատարագի Սեղանին վրայ: Ընծաները Սեղանին վրայ տեղաւորելէ ետք, քահանան կը խնկարկէ անոնց, ի յիշատակ այն խունկին, զոր կանայք բերին Տիրոջ գերեզմանը (Ղուկ. 24,1):

Ընծաներու Մատուցումի ընթացքին՝ հաւատացեալները պէտք է արժարծեն իրենց սրտերուն մէջ Հաւատքի, Յոյսի, Սիրոյ և Գթութեան զգացումները: «Քարոզ Մատուցման»ը՝ այս երեք առաքինութիւններուն կարճ մէկ դրուատիքն է: Հաւատացեալները եւս՝ պէտք է խնդրեն Աստուծմէ, որ ընդունի իրենց հոգեկան նուէրները, Քրիստոսով: Պէտք է նաև Նոր Ուխտադրութիւն մը ընեն իրենց կեանքերը Աստուծոյ նուիրելու:

«Մատուցումն Ընծայից»ի աղօթքները Պատարագին աւելցուած են Ե-Ը. դարերուն: Մատուցումի հնագոյն աղօթքները կարելի է գտնել Ս. Բարսեղի

Պատարագին մէջ, որուն հետեւողութեամբ կերպարանաւորուած է Հայկական Պատարագը: Մատուցումի հայերէն աղօթքը՝ «Տէր Զօրութեանց» Ս. Բարսեղին է, սակայն կը կրէ Ս. Աթանասի անունը, եւ կը պատկերացնէ աւանդութիւն մը, որ գոյութիւն ունեցած է՝ Արեւելեան Եկեղեցիներու մէջ Երուսաղէմի ծէսին տարածումէն առաջ:

Ընծաներու Մատուցումի Քարոզը՝ իր ներկայ ձեւով յիշուած է Յովհան Մանդակունիի կողմէ՝ անոր մէկ հոգեւոր ճառին մէջ (478-+490):

22. ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԲՈՅՐԸ ԿԱՄ ՈՂԶՈՅՆԸ

Խաղաղութեան համբոյրը՝ որ հաշտութեան գրաւականն է, հաւատացեալներուն Ս. Հոգիով իրարու հետ եղբայրացումի խորհրդանշանն է. նոյնպէս եւ՝ Աստուծոյ սիրով Եկեղեցիին Միութեան: Երբ ընծաները խորանին վրայ կը գետեղուին՝ Քրիստոսի հաւաքական Մարմինը՝ այսինքն Եկեղեցին, հանդերձ իր անդամներով, խորհրդանշական կերպով Երկնային Խորանին վրայ կը դրուի, այդ կերպով՝ Աստուած իր արարածներուն հետ կը հաշտուի:

Երբ հաւատացեալները կը ստանան ողջոյնը և իրենց կարգին կը փոխանցեն զայն, պէտք է ջանան ըմբռնել և զգալ իրենց ներքին հաշտութիւնը Աստուծոյ հետ, ինչպէս և իրաքանչիւր քրիստոնէայ ընկերոջ հետ: Պէտք է ջանան մաքրագործել իրենց անձերը՝ հպարտութենէ, ատելութենէ, նախանձէ, չարամտութենէ, և ուրիշ այս կարգի ամէն մոլութիւններէ՝ որ անհամերաշխութիւն կը ստեղծեն, կը խանգարեն ներդաշնակութիւնը՝ Քրիստոսի Մարմնին մէջ, որ է Եկեղեցին:

Մեր Տիրոջ ժամանակ, այսերու համբոյրը բարեւելու ձեւ մըն էր (Ղուկ. 7, 45), ինչպէս որ մինչեւ այսօր սովորութիւն է Մերձաւոր Արեւելքի մէջ՝ սերտ բարեկամներու միջեւ: Պօղոս Առաքեալ կը յանձնարարէ հաւատացեալներուն, որ զիրար ողջունեն «սուրբ համբոյրով» (Հռովմ. 16, 16. Ա.Կորնթ. 16, 20. Բ. Կորնթ. 12, 12): Տիրոջ համբոյրը իրեններուն տուած բարեւն էր: Ատելութենէ յառաջ եկած անձնական վէճեր կամ եկեղեցական պառակտումներէ բխած նոյն կարգի անհամաձայնութիւններ «պիտի ապականէին ձեր ընծան» եւ այսպէսով Քրիստոսի Մարմնին Միութիւնը պիտի խաթարէին (Մատթ. 5, 23): Այս է պատճառը, որ Հաղորդութիւն ստանալու արժանի ըլլալու համար, Բ. դարու եկեղեցական կանոնի մը համաձայն, հաւատացեալին առաջին ստիպողական պարտականութիւնն էր հաշտուիլ ամէն մարդու հետ:

Ըստ հնագոյն սովորութեան, ողջոյնը կամ խաղաղութեան համբոյրը «Մատուցում»էն առաջ կը փոխանակուէր: Եւ սակայն Դ. դարու կիսուն, Երուսաղէմի մէջ ողջոյնը բերուեցաւ այնտեղ՝ ուր կը գտնենք զայն այժմ Հայկական Պատարագին մէջ:

23. ԳՈՀՈՒԹԻՒՆ

Գոհութիւնը, Eucharistia կամ Anaphora անունով ճանչցուած— այս վերջին բառը գործածուած է Գ. դարուն, Առաքելական Կանոններու մէջ— Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդի աղօթքն է, որ Ս. Պատարագին կորիզը կը կազմէ: «Eucharistia» կը նշանակէ «շնորհակալութիւն» և «Anaphora» կը նշանակէ «զոհեր մատուցանել» (Եբր. 7, 27 և 8, 15): Այս Գոհութիւնը կը սկսի Եախերգանքով և կը վերջանայ Փառաբանութեամբ:

Խոսքով Անձեւացի, մեկնելով Ս. Պատարագի Խորհուրդը, հետեւեալը կը գրէ Գոհութեան մասին.— «Այն՝ որ Մարիամու կուսական արգանդէն մարմին առաւ և որ իր բովանդակ Աստուածութեամբը այդ մարմնին հետ միացաւ, այս անգամ ալ նոյն ձեւով կը միանայ հացին և բաժակին հետ: Եւ այն՝ որ Խաչին վրայ հոգին աւանդեց, Խորանին վրայ ալ միեւնոյն

մահացած վիճակը կը պարզէ մարմնապէս, անշունչ ըլլալով հոն: Եւ որքան ալ իր աստուածութեամբ միշտ կենդանի է, նոյն ատեն իբր «զենեալ պատարագ մը» կը ներկայանայ, որ կը մատուցուի Ս. Երրորդութեան: Չոք մը՝ որ արդէն ստացուած նուէրներու համար շնորհակալութիւն մըն է, գործուած մեղքերու համար քաւութիւն մը: Փրկագործութիւն մըն է անոնց համար, որ ներկայ են, և միջնորդութիւն մը՝ յառաջիկային ապրողներուն՝ ինչպէս և անջեցեալներուն համար: Հին օրէնքը այս ամէնը կը կանխաւեւէր կենդանիներու զենումով, ոմանք՝ իբր շնորհակալութեան զոհաբերում, ուրիշներ՝ մեղքերու քաւութեան և փրկութեան համար: Եւ այս ամէնը կը բովանդակուի Ս. Պատարագի զոհաբերութեան մեծ խորհուրդին մէջ» (Խոսքով Անձեւացի, Վենետիկ, 1869, էջ 21):

«Գոհութեան» կամ Anaphora-ի մէջ — զոհերու մատուցում — եօթը որոշ ճիւղեր կը մշակուին: Նախ շնորհակալութիւն և փառաբանութիւն կը մատուցուի Հայր Աստուծոյ, իրեն հաւատացողները իբր ըրած ըլլալուն համար: Յետոյ, երկրորդ զծի վրայ կու գայ պատմել հին դրութեան մէջ աննշուած փրկութեան գործը և պատշաճեցնել զայն նոր դրութեան փրկագործութեան, իր լրման մէջ յանգելով Քրիստոսի չարչարանքին և մահուան: Երրորդ, Քրիստոսի՝ մահուանէ դէպի կեանք անցնելով յարութիւն առնելու պարագան կը կարծուի: Չորրորդ՝ կը շեշտուի այն իրողութիւնը, թէ բովանդակ Եկեղեցին, Քրիստոսի Մարմինը, անցեալ դարերու հաւատացեալներն ալ ի մի հաշուելով, մահուանէ դէպի կեանք անցած է և դարձեալ յարութիւն պիտի առնէ Քրիստոսի հետ: Այստեղ Եկեղեցիին նոր գոյավիճակը թէ՛ իբր ամբողջութիւն և թէ անհատապէս իբր անդամ, որդիական հանգամանքը, զգալի և ըմբռնելի կը դառնայ երգելով «Հայր մեր»ը: Վեցերորդ՝ մարդեղութեամբ Յիսուս Քրիստոսի ցոյց տուած խոնարհութիւնը ի յայտ կը բերուի, ինչպէս նաեւ Հօրը աջ կողմը վայելած փառքը, որ կը վիճակուի նաեւ իր Եկեղեցիին: Յետոյ, վերջապէս, աղօթքը կը լրանայ Ս. Երրորդութեան փառաբանութեամբ:

Գոհութեան ընթացքին՝ հաւատացեալը, մինչ քայլ առ քայլ կը հետեւի գոհութեան աղօթքին ցոյց տուած իրադարձութիւններուն, պէտք է հոգեկան զօրաւոր ջանք մը ի գործ դնէ զգալու և գիտակցելու համար Քրիստոսի հետ իր միութեան և իբր այդ Աստուծոյ զաւակը ըլլալու և նոյնիմանք Աստուծոյ մէջ գտնուելու իրողութեան:

Ներսէս Լամբրոնացի կ'ըսէ, թէ քահանան իբր «հրեշտակ», իբր ժողովուրդին պատգամաւորը, զՔրիստոս՝ որ մէկն է մեր մէջէն, Հօր կ'ընծայէ, և յետոյ, Հօրմէն կը ստանայ Քրիստոսը՝ որ «Աստուածութեան մէկ Անձն» է, և կու տայ զինք ժողովուրդին:

24. ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

Նախերգանքը կը համապատասխանէ, Ս. Հաղորդութիւնը հաստատած ատեն, Քրիստոսի երկրորդ արարքին, որ նկարագրուած է «զոհացաւ» բառով: Հետեւաբար, նախերգանքին գլխաւոր ճիւղը Գոհաբանութիւն է: Այսպէս ալ «Eucharist» եզրը, որ Ս. Պատարագի անուանումն է, նախաբանի աղօթքին բացումին խօսքերուն իմաստէն բաղուած է:

Չոհր բան մըն է, որ կը մատուցուի ընդունուած և կամ ընդունելի, ակնկալուած ուրիշ բանի մը փոխարէն: Եւ սակայն, այս փոխանակութիւնը հաւասարութեան գետնի վրայ չէ որ կը կատարուի, այլ փոխադարձ կարելիութեան մը հիման վրայ: Ամենակալը Աստուած, իր անսահման սիրով, իր բոլոր արարածներուն պարզեւած է իրենց սեփական գոյութիւնն իսկ: Մարդուն մանաւանդ՝ տուած է շատ ատելի, անսահման կերպով ատելի: Իր յաւիտենական գթութեան զեղումով՝ տուած է նաեւ անոր յաւիտենական կեանք: Բայց այն ինչ որ մարդը կրնայ տալ Աստուծոյ՝ իր դուզանքեայ սեփականութեան պատիկ մէկ տուրքն է առհասարակեայ:

Այս պատճառով իսկ, որքեւայրիին լուման, որ իր ամբողջ կեանքը կամ ապրուստը կը ներկայացնէր, Աստուծոյ զանձանակին մէջ ձգուած, Ս.

Չոհաբերութեան մէկ օրինակը նկատուած է: Հետեւաբար, այդ գոհը, կրնայ միայն շնորհակալութեան արտայայտութիւն մը, գրաւական մը ըլլալ:

Նախերգանքի ընթացքին՝ հաւատացեալները պէտք է նկատի ունենան Աստուծոյ իրենց և մարդկային ցեղին հանդէպ ցոյց տուած անծայրածիր կարեկցութիւնը, և պէտք է գոհանան «գՏեառնէ բոլորով արտի», որ ո՛չ միայն «արժան և իրաւ» է, այլ նաեւ՝ արդար:

«Փոխ Գոհութեան»ը Պատարագի ամէնէն հին մասերէն մէկն է և անոր մասնաւոր յատկանիշները կը կրէ: Ս. Յովհան Ոսկեբերան, 390-ին յիշած է զայն իր ներկայ ձեւով: Իրմէ առաջ ալ (շուրջ 217-ին) Հիպպոլիտ ակնարկած է անոր, լատիներէն իր մէկ երկասիրութեան մէջ:

«Փոխ Նախերգանք»ին՝ օտարամուտ հատուած մըն է Ս. Պատարագին մէջ, որ վերջերս տեղ գտած է հոն, և բոլորովին աւելորդ է: Կարգ մը բնագիրներու մէջ սկսած է գործածուիլ ժէ. դարէն ասդին, որով կրնայ առանց անպատեհութեան զանց առնուիլ:

25. ՅԻՇԱՍԱԿՆ

«Յիշատակ»ը մի առ մի կը թուէ Աստուծոյ բոլոր պարգեւները և օրհնութիւնները, ինչպէս նաեւ իր անսահման շնորհաց արգասիքը, այն ամէն ողորմութիւնը, որ ցոյց տուած է Հին Ուխտի շրջանին, և մասնաւորաբար այն, որ յայտնաբերած է Նոր Ուխտի մէջ՝ Իր Որդիին մարդեղութեամբ: Յետոյ կը յիշուի և կը բացատրուի այն պատուերը, որ Տէրը Վերջին Ընթրիքին տուաւ: Այս հրահանգը՝ նոյն նախադասութեան մէջ իսկ կը կցուի Խաչելութեան, հասկցնելու, թէ Տիրոջ պատուիրած «Ասիկա ըրէք»ը խորհուրդ մըն էր, որ իր հոգեւոր պարունակութեամբ կը նուիրագործէր, և կանխաւ իսկ կ'իրականացնէր Գողգոթայի գոհաբերութիւնը. այսպիսով ան ճամբայ կը բանար հաւատացեալներուն, որ կարենան օգտուիլ չարչարանքէն, մահէն և յարութենէն:

«Յիշատակ»ը իր գագաթնակէտին կը հասնի ընծաներու մատուցումով, մինչ կ'արտասանուին «Եւ զքոյս ի քոյոց քեզ մատուցանեմք...» բառերը: Ասիկա կը համապատասխանէ այն ինքնագոհ նուիրումի իմաստին, որ ընծաները յատկացուած են Աստուծոյ գործածութեան, եւ կը մատնանշէ այն պահը՝ երբ Քրիստոս, «հոգին աւանդելով» խաչին վրայ անձնատուր եղաւ մահուան:

«Աղօթք Սպասաւորութեան»ը կը յիշեցնէ խնկաբեր կանանց և առաքեալներուն հոգեկան վիճակը և տրամադրութիւնը, մինչ ասոնք Զատիկի առաւօտուն կ'երթային դէպի գերեզման, ուր Տէրը թաղուած էր: Անոնք խոնարհ էին և ընկճուած, բայց և այնպէս, հաւատքը, յոյսը, և սէրը զիրենք ի հարկէ՝ դէպ յառաջ կը մղէին իրենց ճանապարհին վրայ:

«Յիշատակ»ի ընթացքին, հաւատացեալները պէտք է իրենց մտքին մէջ վերաբնեն Քրիստոսի կեանքին, չարչարանքին ու մահուան զանազան անցքերը և անոնց մասին խորհրդածեն: Յետոյ, պէտք է ջանան իրենց մէջ արթնացնել այն գիտակցութիւնը, թէ «Քրիստոսի մէջ կը գտնուին», և իբր այդ իրողութեան հետեւանք, անոր հետ իր կեանքը պիտի ապրին վերստին՝ երկրի վրայ: Եւ ներքնապէս, հոգեպէս, իրենք զիրենք պէտք է Աստուծոյ նուիրեն, Քրիստոսի հետ, որ կը մատուցուի խորանին վրայ:

Ուխտին հաստատութեան յատուկ բառերը, զորս պահուած կը գտնենք Ս. Պատարագին մէջ, չեն ինչ որ կը կարդանք Աւետարաններուն մէջ: Ասոր պատճառը այն է, որ Նոր Կտակարանի գրքերը կանոնական դառնալէ առաջ, զանազան Եկեղեցիներ իրենց սեփական աւանդութիւնները ունէին արտասանուած խօսքերուն, և իրենց պատարագները այդ աւանդութեանց համաձայն կերպարանաւորուած էին:

«Երգ Արոյբէական»ը Պատարագին կցուած է Եգիպտոսի մէջ, շուրջ

230 թուականին: Որոգիստի (Origen +254) գործերուն մէջ եւս հետքեր կը գտնենք աճկէ, նոյնիսկ իրմէ ալ առաջ՝ Կղեմէս Աղեքսանդրացիի գրուածքներուն մէջ:

Նախաբանը, ինչպէս և Սրովբէականը Եգիպտոսէն առնուած են Կիրեղ Երուսաղէմացիի ձեռամբ (+386 թ.):

«Յիշատակ»ի վերջին մասը՝ որ կ'ակնարկէ Համբարձման, Աստուծոյ աջ կողմը նստելուն և վերջին Դատաստանին, աւելի ուշ, այսինքն Գ. դարուն, աւելցուած է Գոհութեան կամ Ս. Պատարագի յատուկ աղօթքին:

«Յիշատակ»ի առաջին մասի կարգ մը ակնարկութիւնները Անկումին, Եղեմի, Օրէնքին և Մարգարէներու մասին՝ Յովհան Ոսկեբերանի գրուածքներուն դրոշմը կը կրեն, և իր կեանքին Անտիոքեան շրջանին կը պատշաճին: Այս կարգի նմանութիւններ ապացոյց կը հայթայթեն, թէ Հայկական Պատարագը Անտիոքի ազդեցութեան ենթարկուած է:

Հօր և Որդիին և Ս. Հոգիին ուղղուած շարականները («Հայր Երկնաւոր», «Որդի Աստուծոյ», «Հոգի Աստուծոյ»), ինչպէս նաեւ սրբա-սացութիւնները ԺԴ. դարու սկիզբէն ետք գործածուիլ սկսան Հայկական Պատարագին մէջ:

26. ՎԵՐԱԿՈՉՈՒՄՆ

«Վերակոչում»ը կը համապատասխանէ այն պահուն՝ երբ Քրիստոսի գերեզմանին մէջի մարմինը փոխուեցաւ կենդանի, փառաւորեալ մարմնի: Մինչեւ հիմա՝ ընծաները Քրիստոսի երկրային մարմնին պատկերները կամ խորհրդանշանները, «խորհուրդները», կը ներկայացնէին: Վերակոչումի ատեն, սակայն, երբ Ս. Հոգին ընծաներուն վրայ կ'իջնէ և անոնց մէջ կը թափանցէ, այս վերջինները կը դառնան Քրիստոսի կենդանի, փառաւորեալ մարմնին «խորհուրդները» կամ «խորհրդանշանները»: Այսպէս էր, որ Տիրոջ մարմինը գերեզմանին մէջ կենդանացաւ Ս. Հոգիին ներգործութեամբ, և մեռելներէն յարութիւն առաւ:

Թէոդորոս Մոպսուեստացի (+428) հետեւեալ կերպով կը բացատրէ իր ժամանակի Եկեղեցիին ըմբռնումը. «Անհրաժեշտ է, որ մեր Տէրը մեռելներէն յարութիւն առնէ հիմա..., և իր շնորհքը սփռէ մեր վրայ: Այս բանը ուրիշ կերպով տեղի չի կրնար ունենալ՝ բայց եթէ Ս. Հոգիի շնորհքին ներգործութեամբ, ինչպէս որ նախապէս ալ յարութիւն առնել տուած էր իրեն՝ երանելի Պօղոսի բացատրութեան համեմատ» (Հոովմ. 1,4):

Ս. Պատարագի Խորհուրդին մէջ, սակայն, հացը և գինին Քրիստոսի Մարմնին և Արեան խորհրդանշանները չեն միայն, «խորհրդանշաններ» բառին արդիական իմաստով, որ սովորաբար չէ այն՝ ինչ որ կը խորհրդանշէ: Եկեղեցական Հայրերուն համար, որոնք յաճախ խորհրդանշան բառին կը զօդեն «թաքուն խորհուրդ» բացատրութիւնը, ակնարկելով Ս. Պատարագի հացին և գինիին, խորհրդանշանը կը յայտնէ բան մը, որ այս կամ այն կերպով իսկութիւնն է այդ խորհրդանշանին. հետեւաբար, Հայրերուն համար, խորհրդանշան մը՝ անշօշափելի իրականութեան մը յայտնութիւնն է:

Ներսէս Լամբրոնացի՝ ուրիշ հայեցակէտէ մը եւս կ'ուսումնասիրէ Ս. Պատարագը: Իրեն համաձայն, մինչեւ Վերակոչում՝ հացը և գինին քահանային կողմէ կը մատուցուին իբր Քրիստոսի երկրային Մարմնին և Արեան խորհրդանշանները: Այս տեսանելի և անթափանչ խորհրդանշանները՝ Աստուծոյ կը մատուցուին հաւատացեալներուն անտեսանելի և հոգեկան ընծայաբերումին առընթեր: Իսկ Վերակոչումի ատեն, Հայրն Աստուած ի մի կը ձուլէ այդ երկու նուիրատուութիւնները:

Քրիստոս՝ աշխարհի վրայ ապրած շրջանին, Ս. Հոգիին շնորհքը ստացաւ մեր հաշտոյն, քանի որ մարդուն համագոյակից դարձած էր: Ս. Պատարագի ընթացքին, հացին և բաժակին օրհնութիւնը կը նշանակէ, թէ Տիրոջ Մարմնին գօրութիւնը՝ այսինքն Երրորդ Հոգին կը տրուի ընծաներուն: Հետեւաբար, Աստուծոյ Երրորդ Քրիստոսի հացը և գինին

կը վերածէ Քրիստոսի Մարմնին և Արեան: Քրիստոսի Մարմնին և Արեան հաղորդութեամբ՝ հաւատացեալներն ալ նոյն Հոգին կը ստանան:

Վերակոչումի մասին, Ներսէս Լամբրոնացի կ'ըսէ հետեւեալը. «Եւ ի՞նչպէս կրնան Ս. Հոգոյ միջոցաւ այս ընծաները փոխուիլ՝ խորհրդանշան մը ըլլալէ և դառնալ իրականութիւն: Օրինակով մը բացատրենք: Եթէ առնենք մարդու մը մարմինը՝ առանց հոգիի, կրնանք ըսել, թէ ան օրինակն է մարդուն, բայց ո՛չ թէ իսկական մարդ մը: Եթէ սակայն, Աստուծոյ կամքով, բանական հոգի մը գայ միանալ այդ անկենդան մարմնին, այն ատեն կրնանք ըսել, թէ յիշեալը իրական և կենդանի մարդ մըն է: Մարմնին միացող այդ հոգին տեսանելի չէ մեր զգայարանական աչքերուն, ո՛չ ալ կրնանք նշմարել, թէ որևէ բան աւելցուած է մարմնին. միայն թէ կը տեսնենք, որ այդ մարմինը կ'ապրի, շնորհիւ կենդանարար հոգիին:

Նմանապէս Քրիստոսի Մարմնին և Արեան այս խորհրդանշանները, քահանային կողմէ Աստուծոյ ներկայացուած նմոյշներ էին, և բանաւոր զոհին իրականութեան նշանակները: Սակայն, Հայրն Աստուած առնելով քահանոր զոհը և անոր խորհրդանշանները, և իբր ամենակարող Աստուած՝ տիրապէս կենսատու Հոգին փշեց այդ անշունչ մարմնին մէջ: Հետեւաբար, ինչ որ նախապէս զգայարանական մարմին մըն էր լոկ՝ այժմ Ս. Հոգիով դարձաւ Քրիստոսի Մարմին: Նմանապէս, Քրիստոսի Հոգին գինիին հետ միանալովը՝ գայն Քրիստոսի Արեան փոխակերպեց: Եւ ինչպէս որ հոգիին անկենդան մարմնին միանալովը՝ այդ մարմնին էութեան վրայ նիւթական ո՛չ մէկ բան կ'աւելնայ, բայց միայն նիւթը կ'ոգեւորուի և գործօն կը դառնայ իբր կենդանի մարմին, այնպէս ալ երբ Աստուծոյ Հոգին կը միանայ հացին և այս վերջինը Քրիստոսի Մարմնին կը վերածուի, նիւթին վրայ որևէ փոփոխութիւն կամ յաւելում տեղի չ'ունենար: Բայց և այնպէս ան կը ստանայ լոկ իմանալի զօրութիւն և գործօն կը դառնայ անոնց մէջ, որոնք կը ճաշակեն գայն» (Մորհրդածութիւն Սրբազան Պատարագի, Բացատրութեամբ Տեառն Ներսիսի Լամբրոնացոյ Արքեպիսկոպոսի Տարսնի Կիլիկեցոյ, գրուած՝ 1177-ին, տպ. 1842 Երուսաղէմ, էջ 108:)

Հայկական Պատարագին մէջ, «փոխարկել» բառը՝ հացին և գինիին Քրիստոսի Մարմնին և Արեան վերածուիլը կը բացատրէ: Ասով՝ նիւթական տարրերը ամէն տեսակէտով նոյնը կը մնան, բացի անկէ, որ նոր հանգամանք և նոր ոյժ կը ստանան: Հետեւաբար, իրերու կարգին մէջ որոշ մակարդակի մը և որոշ պաշտօնի մը կը բարձրանան, որովհետեւ կը նուիրագործուին և միջոց կը դառնան Հոգիին սփռուելուն, և այսպէսով կ'ոգեղինանան, կը սրբանան:

Վերակոչումի ատեն, մինչ հաւատացեալները քահանային հետ կ'աղօթեն, որ Աստուած իր Ս. Հոգին դրկէ ընծաներուն, պէտք է նաեւ աղօթեն, որ Երկնաւոր Հայրը նոյն Ս. Հոգին դրկէ իրենց հոգիներուն, որպէսզի միանան Քրիստոսի և իր Եկեղեցիին հետ, և այսպիսով կերպարանափոխուին և Քրիստոսի հետ յարութիւն առնեն, իրենց մեղքերու թողութիւնը ստանալէ ետք:

Խոսքով Անձեացիի՝ իր «Մեկնութիւն» երկասիրութեան համար գործածուած բնագրին համաձայն (950 թ.)՝ Վերակոչումի Աղօթքը Ս. Հոգիին ուղղուած էր: Մինչեւ ԺԵ. դար, մէկ քանի ձեռագիրներու մէջ՝ նոյն Աղօթքը Երրորդութեան Երկրորդ Անձին կ'ուղղուէր: ԺԲ. դարէն ետք, սակայն այս Աղօթքը Հայր Աստուծոյ ուղղելու սովորութիւնը տիրապետեց և ընդհանրական դարձաւ:

27. ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆՔ

Ս. Պօղոս կ'ըսէ, թէ Ս. Պատարագը Աստուծոյ Բառաստանի կանխումն է: Առիթ մըն է, որ Աստուծոյ դառաստանը կանխաւ ի գործ կը դրուի (Ա. Կորնթ. 11, 29-32): Բառաստանը Աստուծոյ մէկ գործն է, որով իւրաքանչիւր հոգի կը ստանայ իր վարձատրութիւնը կամ պատիժը,

Աստուծոյ աչքին առջեւ իր ներկայացուցած արժէքին համաձայն: Ասկէ զատ, Ռատաստանը տեղի կ'ունենայ այն վայրկեանին, երբ հաւատացեալներուն հոգիները «ի մի հաւաքուած են» Աստուծոյ Թագաւորութեան մէջ: Այս պատճառով իսկ ննջեցեալներն ալ կը յիշուին Ս. Պատարագին մէջ:

Քրիստոսով ննջողներուն և սուրբերուն հոգիները Քրիստոսի հաւաքական մարմնին կը պատկանին, այսինքն, Եկեղեցիին. հետեւաբար, անկարելի է զանոնք դուրս ձգել Եկեղեցիին որևէ կենսական մէկ գործողութենէն: Այն աղօթքները, որ կ'արտասանուին «ի Քրիստոս ննջեցելոց», անոնց հոգիները ապրողներուն հոգիներուն հետ կը միացնէ, այնպէս որ «ամենայն մարմինն յօդեալ և պատշաճեալ ամենայն խաղալեօք տարաբերութեան, ըստ ազդեցութեան՝ չափով ըստ իրաքանչիւր մասին՝ զանումն մարմնոյ գործէ՝ ի շինած անձին իրոյ սիրով» (Եփես. 4, 16):

Ուրեմն յիշատակութիւնները կը հաւաստեն ու կը շեշտեն այն իրողութիւնը, թէ մեռեալներու հոգիները մաս կը կազմեն Քրիստոսի կենդանացեալ Մարմնին, և թէ անոնք եւս յարութիւն կ'առնեն Քրիստոսի հետ:

Երբ ընդհանուր յիշատակութիւնները կ'արտասանուին՝ հաւատացեալները պէտք է յիշեն անցեալ դարերու հաւատացեալները և աղօթեն անոնց համար, որոնք Քրիստոսով ապրած են ու մեռած, որոնք հաւատքը զարգացուցած են և փոխանցած յաջորդող սերունդներուն: Եղբայրութեան իրաքանչիւր անդամ պէտք է յիշէ սա իրողութիւնը, թէ նոյն հոգեւոր ընտանիքին կը պատկանի, և գիտակցի, թէ հաւատացեալները Աստուծոյ զաւակներն են ի միասին, և թէ Քրիստոսով ննջողներուն հոգիները կը խօսին իրենց մէջ և կը գործեն իրենց միջոցով:

Մասնաւոր յիշատակութիւններու ընթացքին, հաւատացեալներէն իրաքանչիւրը պէտք է իր սեփական ննջեցեալները յիշէ, և աղօթէ անոնց համար, որոնք կը պատկանին իր ընտանիքին, ազգականներուն, բարեկամներուն և ծանօթներուն անմիջական շրջանակին: Պէտք է մանաւանդ յիշել նաեւ անոնք, որոնք մասնաւոր ծանուցումով Եկեղեցիին կողմէն յանձնարարուած են, և աղօթել անոնց համար:

Յիշատակութիւնները՝ 240 թուականէն ի վեր գոյութիւն ունեցած են, սկսելով Ափրիկէէն, Ս. Կիպրիանոսի շրջանին: Անկէ տարածուելով՝ հասած են Երուսաղէմ, ուր Վերակոչումէն ետք սկսած են արտասանուիլ: Ս. Կիրեղ կը պատմէ, թէ այս յիշատակութիւնները գրեթէ նոյն ձեւը եւ տեղը ունէին՝ ինչ որ ցարդ կը պահեն Հայկական Պատարագին մէջ: Կ'ըսէ նաեւ, թէ «ննջեցեալներու յիշատակութիւնը մասնաւոր օգտակարութիւն ունի անոնց հոգիներուն համար»:

Սկզբնապէս Ճաշու արարողութեան վերջին մասը կը կազմէին յիշատակութիւնները եւ « հաւատացեալներու աղօթք»ին մէջ կը գտնուէին: Աւելի ետք, սակայն, անոնք «Մեծ Մուտք»ին միացուեցան (ինչպէս ցարդ կ'երեւի յունական Պատարագին մէջ): Ի վերջոյ, ասոնք Ս. Պատարագի աղօթքին բովանդակութեան իսկ մաս կազմեցին: Եւ բազմաթիւ Պատարագներ կերկայիս նոյն տեղը կը յատկացնեն անոր: Ե. դարուն (420թ.) յիշատակութիւնները մասնաւոր կարեւորութիւն ստացան Կ. Պոլսոյ մէջ, եւ այն խնդիրը, թէ ո՞վ պէտք է անուանուի յիշատակութեանց շարքին մէջ՝ ծանրակշիռ հարց մը դարձաւ:

Կ. Պոլսոյ մէջ մեռնողներու յիշատակութեանց անւայնու նաեւ ապրողներունը. այս սովորութիւնը այնտեղէն ծագում առնելով, տարածուեցաւ բոլոր միւս Եկեղեցիներուն մէջ:

Դ. դարուն վերջերը, Փաւստոս Բիզանդ կը գրէ, թէ նոյն ժամանակաշրջանի Հայոց Կաթողիկոսը, Ս. Վրթանէս, հրամայեց, որ «երբ սուրբերու անունները յիշատակուին Պատարագի ընթացքին՝ անոնցմէ անմիջապէս ետք պէտք է յիշուին նաեւ այն բոլորը, որ պատերազմի դաշտին վրայ մեռած են իրենց հայրենիքին փրկութեան համար»:

Հայկական Պատարագը երկու քարոզներ ունի եւ երկու յիշատակութեան աղօթքներ: Ասոր պատճառը հաւանաբար այն է, թէ ընդհանուր յիշատակու-

թիւնները, որ Ճաշու արարողութեան վերջաւորութենէն առնուելով՝ բուն իսկ Ս. Պատարագի Խորհուրդին մէջ փոխադրուած են, անադարտ պահուած են մասնաւոր յիշատակութիւններուն առընթեր, որոնք արդէն իսկ Ս. Պատարագի աղօթքին կը պատկանէին:

Հայկական Պատարագը՝ դարձեալ Անտիոքի սովորութեան կը հետեւի, քարոզի ձեւին տակ յիշատակութիւններ ընելով:

Խորով Անձեւացի (950թ.) ընդհանուր յիշատակութիւններու մասին սապէս կ'արտայայտուի.- «Բուն իսկ քարոզը շատ մը համարներ ունի, որոնք տօնական օրերուն կ'արտասանուին, անոնց կողմէ՝ որ բժախնդիր են կարգ ու կանոնի (պաշտամունքի) մասին: Ինչ որ, սակայն կարելի է ըսել համառօտ կերպով՝ հետեւեալն է.- Աստուածածնի սրբոյ Կուսին, Յովհաննու Մկրտչին, Ստեփանոսի նախավկային եղիցի յիշատակ (ի սուրբ Պատարագ): Առաքելոց սրբոց, մարգարէից, մարտիրոսաց, Պետրոսի եւ Պօղոսի եւ ամենայն սրբոց եղիցի յիշատակ (ի Ս. Պատարագ): Ամենայն հայրապետաց սրբոց, եւ երանելոյն սրբոյն Գրիգորի եւ ամենայն սուրբ եւ ուղղափառ եպիսկոպոսաց եւ երիցանց եւ ամենայն (մանկանց) Ուխտի Եկեղեցոյ եղիցի յիշատակ (ի սուրբ Պատարագ): Եւ ամենայն արանց եւ կանանց որ հաւատով ի Քրիստոս ննջեցին, եղիցի յիշատակ (ի Ս. Պատարագ):»

Մասնաւոր յիշատակութեանց քարոզը՝ ԺԲ. դարու եւ անլի ուշ շրջանի կարգ մը հեղինակներու համաձայն, պէտք է հրամայական եղանակօք դրուի, սկսելով՝ «Գոհութիւն եւ փառաբանութիւն մատուցանեմք...» երգով:

Ընդհանուր յիշատակութեանց երկրորդ համարը «Առաջնորդաց մերոց...», «Առաքելոց սրբոց, մարգարէից, մարտիրոսաց, Պետրոսի եւ Պօղոսի եւ ամենայն սրբոց եղիցի յիշատակ (ի սուրբ Պատարագ)» յաւելում մըն է Սիմէոն Կաթողիկոսի կողմէ, ԺԸ. դարու երկրորդ կիսուն կատարուած:

28. ՏԷՐՈՒՆԱԿԱՆ ԱՂՕԹՔ

Չոհին Աստուծոյ կողմէ ընդունուելէն ետք, երբ անգամ մը եւս կ'ապահովուի Եկեղեցիին մէջ ներկայ հաւատացեալներուն միութիւնը Քրիստոսի հետ, երբ անոնք ստացած են որդեգրութեան հոգին, որով կ'աղաղակեն «Աքբա՛, Հա՛յր», երբ Ս. Հոգին կը վկայէ, թէ Աստուծոյ Որդիներն ենք եւ Քրիստոսի ժառանգակիցները (Հոովմ. 13, 15-17, Գաղ. 4, 6-7), այն ատեն ժողովուրդը իր խանդավառութիւնը կը պոռթկայ փառապանծ, երգելով Տէրունական աղօթքը: Եւ այսպէս, Ս. Պատարագի նախընթաց մասը իր գագաթնակէտին կը հասնի Տէրունական աղօթքին երգեցողութեամբ:

Մինչ քարոզը կ'արտասանուի եւ Տէրունական աղօթքը կ'երգուի՝ հաւատացեալներ պէտք է ուշի ուշով հետեւին անոնց իմաստին: Պէտք է ցնծան եւ գերազանցապէս ուրախ ըլլան երկնային Հօր զաւակները դառնալու առանձնաշնորհումին համար: Ասկէ զատ, պէտք է ուխտեն արժանի ըլլալ այսպիսի անհուճօրէն վսեմ եւ զմայլելի դիրքի մը:

Առաջին ապացոյցը, որ կը վկայէ թէ Տէրունական աղօթքը կ'արտասանուէր Պատարագի ընթացքին, կը գտնենք Ս. Կիրեղ Երուսաղիմացոյ գրութիւններուն մէջ, 348-ին: Երուսաղէմի մէջ հաստատուած այս սովորութիւնը՝ շուտով տարածուեցաւ Արեւելքի բոլոր միւս Եկեղեցիներուն մէջ: Զ. դարուն սկզբնաւորութեան միայն՝ Հոովմի մէջ եւս կը տեսնենք Տէրունական աղօթքին գործածութիւնը Ս. Պատարագի մէջ:

29. ԽՈՆԱՐՀՈՒՄՆ ԵՒ ԲԱՐՉՐԱՑՈՒՄՆ

Քրիստոնեան, ըմբռնելէ ետք իր գերանգապէս բարձր դիրքը՝ որպէս որդի Աստուծոյ եւ ժառանգակից Քրիստոսի, կրնայ անեղծ մնալ շնորհի իր խոնարհութեան՝ ինչպէս կը թելադրէ Խոնարհումի աղօթքը: Խոնարհումը կ'արտայայտէ այն խորախորհուրդ նշմարտութիւնը, որ առեղծուած

մըն է միանգամայն, թէ հպարտանալու իրաւունքին կը տիրանանք միայն և միայն խոնարհելով, այնպէս ինչպէս Քրիստոս ալ խոնարհութեան յետին աստիճանին զիջեցաւ, յարութիւն առնելէ և երկինք համբառնալէ առաջ: Խոնարհամտութիւնը որ գերագոյն առաքինութիւնն է, միակ պայմանն է, որ իրաւունք կու տայ մեզի տիրանալու մեր հաշրենի, հոգեւոր ժառանգութեան: Խոնարհման աղօթքը Ս. Հոգիին ուղղուած է, որովհետեւ Ան է բոլոր առաքինութիւններու աղբիւրը:

«Բարձրացում»ը կը յիշեցնէ Քրիստոսի Համբարձումը, ըստ որում նա վերացաւ երկինք՝ իր սրբութեան, և «նստաւ Հօր հետ», ինչպէս կը նշէ Բարձրացման աղօթքը: Սա նմանապէս ցոյց կու տայ հոգեկան կեանքի վերելքին բարձրակէտը:

Բարձրացումի «*ի սրբութիւն սրբոց*» խօսքը կամ «սուրբ բաները սուրբերուն», ինչպէս յունական Պատարագը կ'ըսէ, կը նշանակէ, թէ Աստուծոյ յատուկ բաները հաւատացեալներուն համար եղած են: Եթէ աւելի մօտէն հետեւինք հայերէն բառերուն, բարձրացումի աղօթքին ցուցմունքներուն համաձայն, այդ կը նշանակէ, թէ Քրիստոսի երկնային սրբութիւնը, որ իր Մարմնին և Արիւնքին այս «խորհուրդ»ովը կը յայտնուի, կը սրբացնէ նաեւ հաւատացեալները: Ուրեմն, Ս. Պատարագի Խորհուրդը հաւատացեալներուն սրբագործումին կը ծառայէ: «Սուրբերը»՝ հաւատացեալներն են, և կամ Եկեղեցւոյ անդամները, որոնք սուրբ են իրենց հաւատքին և զղջումին շնորհիւ:

ՊՄոնարհումի և Բարձրացումի պահուն, հաւատացեալը պէտք է նաեւ խոնարհութիւն ընէ, և աղօթէ համեստութեան առաքինութիւնը ստանալու համար, իր հոգեւոր առողջութեան և լրութեան իբր երաշխիք: Յետոյ վեր բարձրանալով, իր ներքին աչքերը պէտք է երկինք ուղղէ, դէպի Աստուծոյ գահը և աղօթէ Տիրոջ, սրբութիւն խնդրելով, ինչպէս նաեւ Հոգւոյն Սրբոյ երկնառաք կեանքը:

Ապացոյցներ կան հաստատող, թէ Ե. դարուն սկիզբը Խոնարհումի աղօթքը գոյութիւն ունէր Հայկական Պատարագին մէջ՝ գետնամած ծնրադրութեան դիրքին համընթաց: Անոր կը հետեւէր Տէրունական աղօթքը:

«Բարձրացում»ի երգը առաջին անգամ Ս. Կիրեղ Երուսաղիմացոյ կողմէ յիշատակուած է: Հետագային, Երուսաղէմէն սկսելով գործածութիւնը տարածուած է Արեւելքի բոլոր միւս Եկեղեցիներուն մէջ:

30. ՓԱՌԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Փառաբանութիւնը՝ հաղորդութեան աղօթքի եզրափակիչ երգն է: Կը յաջորդէ Բարձրացումի այն մասին, որ ցոյց կու տայ Քրիստոսի փառաւոր նիստը՝ Հօր աջ կողմը, իր երկնային գահուն վրայ:

Փառաբանութիւնը գեղեցիկ և հոգեւոյնգ կերպով ընդլայնուած է և տպաւորիչ դարձուած, իր կարեւոր հանգամանքին բերմամբ. կը համապատասխանէ հաւատացեալի հոգեւոր փորձառութեան բարձրակէտին:

«Ամէն»ը որ երեք անգամ կ'երգուի Ս. Երրորդութեան օրհներգութեան մէջ, և յետոյ անոր վերջաւորութեան, անգամ մը եւս կը կրկնուի Փառաբանութեան երգին վերջաւորութեան: Կարելի է ըսել, թէ ան կ'ամփոփէ Ս. Պատարագը իր ամբողջութեամբ: Քրիստոսով հաւատացեալներուն արտասանած «Ամէն»ը Աստուծոյ փառքին համար է (Բ. Կորնթ. 1, 20): «Ամէն» ըսելով, հաւատացեալները՝ Քրիստոսի Չոհաբերութեան մէջ իրենց ունեցած մասնակցութիւնը կը յայտարարեն: Մարդկային փոխադարձութիւնն է այս՝ այն ամէնուն հանդէպ, որ Աստուծոյ կամքը կը ներկայացնէ, և որ Ինքը՝ Իր խօսքովը կը հաստատէ: Այդ կը նշէ նաեւ մարդուն ամբողջական հնազանդութիւնը Աստուծոյ հանդէպ: Եւ այս հնազանդութիւնը այն միակ պայմանն է, որ հաղորդութիւնը փրկարար կը դարձնէ: «Ամէն»ին կարեւորութիւնը կը շեշտէ Յուստինոս Մարտիրոս, որ այսպէս կը ներկայացնէ զայն (145-ին). «Ամէն»ը ժողովուրդին հաւանութիւնն է նախագահին (այսինքն եպիսկոպոսին) պատարագի աղօթքներուն:

Փառաբանութիւնը երգուած ատեն, հաւատացեալները պէտք է ձայնակցին քահանային և դպիրներուն, օրհնութիւն և փառք մատուցանելով Ս. Երրորդութեան՝ երախտագէտ և բերկրալիք սրտով:

Փառաբանութեան երգը առաջին անգամ յիշուած է Թէոդորոս Մոպսուեստացիի (+428) կողմէ: Անոր գործածութիւնը՝ Անտիոքէն սկիզբ առնելով, մուտք գործած է Եգիպտոս, ինչպէս և Հայաստան:

31. ԹԱԹԱԽՈՒՄՆ ԵՒ ԲԵԿՈՒՄՆ

Արիւնը կեանքի խորհրդանշանն է: Մենք Քրիստոսի արեամբ փրկուած ենք: Ան թափուած է և սփռուած հաւատացեալներուն փրկութեան, մեռելներէն յարութեան, և նորոգուած վերապրումին համար:

Հետեւաբար, Քրիստոսի իմանալի Մարմինը՝ Եկեղեցին, փրկուած է և քաւութիւն ստացած անոր արիւնով: Երբ Քրիստոսի խորհրդանշական Մարմինը Արեան մէջ կը թաթխուի, Քրիստոսի արեան միջոցով տեղի ունեցած փրկագործութիւնը կը յատկանշուի:

Միեւնոյն կերպով, Գոհութեան միջոցին կատարուած թաթախումը՝ հաւատացեալներուն Ս. Հոգիով և իր հուրով մկրտուիլը կը խորհրդանշէ: Եւ այսպէս կը հաղորդուին Քրիստոսի վերակենդանացեալ և փառաւորեալ Մարմնին և կը լուացուին իր Արիւնով:

Բեկումը կը պատկերացնէ Քրիստոսի Մարմնին Միութիւնը՝ Եկեղեցին կազմող բազմաթիւ անհատներու հաւաքականութեան մէջ. հետեւաբար, միակ նշխարը, կը բեկանուի և կը բաժնուի հաւատաց-եալներուն միջեւ: Գոհութենէն ետք, «Բեկումը» կը համապատասխանէ ուրեմն Տիրոջ այն արարքին՝ որուն միջոցաւ, «Գոհութիւն մատուցանելէ ետք» «բեկանեց հացը» և ըսաւ, թէ շատերու համար պիտի բաժնուէր....:

«Լրումն Հոգւոյն Սրբոյ» բացատրութիւնը կը նշանակէ, թէ Ս. Հոգիին դերը իր լրման հասած է, ըլլայ Ընծաներուն, ըլլայ հաւատացեալին հոգեւոր պատրաստութեան առընչութեամբ: Հետեւաբար, հաւատացեալը ի վիճակի է ստանալու Քրիստոսի Մարմինը և Արիւնը:

«Թաթախում»ի և «Բեկում»ի միջոցին, հաւատացեալները պէտք է վերյիշեն իրենց մկրտութիւնը Ջուրէն և Հոգիէն, որուն միջոցով իրենց մեղքերէն մաքրուելով՝ հոգեւոր զօրութիւն ստացած են Աստուծմէ: Պէտք վերարժարժեն իրենց մէջ այն զգացումը, թէ Քրիստոսի արիւնով փրկուած են, թէ այս փրկութիւնը կը բաժնեն իրենց ընկերակից Քրիստոնեաներուն հետ, և թէ անոնց հետ միութիւն մը կը կազմեն:

«Բեկում»ի արարողութեան պահուն նշխարը չորսի բաժնելը սովորութիւն դարձաւ Դ. դարուն, եւ այս սովորութիւնը ընդհանրացաւ մօտաւորապէս Ժ. դարուն: «Բեկում»ի աղօթքը առնուած է «Ս. Յովհաննէսի Կեանքը» անուն պարականոն գրքէն, Բ. դարուն վերջերը:

Հայկական Եկեղեցիին մէջ, մինչեւ ԺԲ. դար, Հաղորդութեան երկու տարրերը, պատուական Մարմինը եւ Արիւնը, զատ զատ կը տրուէին հաղորդուողին, եւ աւագ սարկաւագը կը կրէր բաժակը: Հետեւաբար, այդ թուականէն առաջ, թաթախում ալ չէր կատարուէր: Ժ. դարէն ասդին, սակայն, թաթախումը ընդհանուր սովորութիւն դարձաւ:

Գալով թաթախումի յատուկ վայրկեանին, կարգ մը երկիրներու մէջ, Ս. Հաղորդութեան նշխարը ամբողջութեամբ կը մխրճուէր բաժակին մէջ փառաբանութենէն անմիջապէս ետք: Ուրիշ Եկեղեցիներու մէջ ևս, նշխարին մէկ քառորդ մասը միայն կը թաթախուէր բաժակին մէջ, «Լրումն Ս. Հոգւոյն»էն անմիջապէս առաջ: Իսկ մնացեալ մասը՝ գոհաբանութեան աղօթքէն ետք կը թաթախուէր, պատարագիչ քահանային ճաշակելէն անմիջապէս առաջ:

32. Ս. ՀԱՂՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդը Պատարագի վերջին արարողութիւնն է, խորհրդական միացումը՝ Քրիստոսի, Տիրոջ հետ: Արդիւնքը՝ հաղորդուողին մեղքերու թողութիւնն է, ինչպէս և սրբագործումը: Ան կը ջամբէ Ս. Հոգիին զօրութիւնը և կը պարգեւէ յաւիտեանական կեանք իր խոստումին համաձայն ամէն անոնց՝ որ պիտի ճաշակեն իր Մարմինը և Արիւնը:

Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդը այն արարողութիւնն է, որուն շնորհիւ հաւատացեալը՝ «խորհրդաւոր» կերպով կամ խորհրդանշանօրէն Ս. Հոգին կը ստանայ Քրիստոսի միջոցով: Հետեւաբար, Պենտեկոստէի օրը կը յիշեցնէ, երբ Եկեղեցին և իր անդամները Ս. Հոգին ստացան՝ որ Հայր Աստուծոյ կողմէ իրենց շնորհուեցաւ Քրիստոսի միջոցով: Ինչպէս որ Պենտեկոստէն լրացուց դէպքերու այն շրջանը, որ կապ ունէր մարմնացեալ Քրիստոսի գործին հետ, այնպէս ալ Ս. Հաղորդութիւնը կը լրացնէ հաւատացեալին խորհրդաւոր աստուածայնացումը՝ Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդին միջոցաւ: Հաւատացեալները պէտք է Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդին մօտենան, իրենց հոգիներուն առողջութեան և փրկութեան համար անոր ունեցած կարեւոր դերին կատարեալ գիտակցութեամբ: Պէտք է Ս. Հաղորդութիւն ստանան «անօթի և ծարաւ» զգալով անոր համար, ինչպէս նաեւ պէտք է ըմբռնեն իրենց հոգիներուն մաքրագործման կարիքը: Զոջումով և խոնարհութեամբ պէտք է մերձենան, ուղիղ և կատարեալ հաւատով:

Ս. Հաղորդութիւնը ուղղափառ Քրիստոնէային բացառիկ և մեծ առանձնաշնորհումն է: Նա պէտք է կատարելապէս գիտակից ըլլայ այս իրողութեան: Պէտք է հոգ տանի, որ հաղորդուի միմիայն այն Եկեղեցիին մէջ, որուն մէկ անդամն է ինք: Եւ ստիպողական հարկադրութեան մը պարագային, պէտք է դիմէ այնպիսի Եկեղեցիներու միայն՝ որոնք իր Եկեղեցիին կողմէ իբր ուղղափառ ճանչցուած են:

33. Ս. ՀԱՂՈՐԴՈՒԹԵՆԷՆ ԱՌԱՋ ՄԱՏՈՒՑՈՒԱԾ ԱՂՕԹՔՆԵՐ

Ս. Հաղորդութենէն առաջ մատուցուած աղօթքները՝ հրճուանք և երախտագիտութիւն կ'արտայայտեն Քրիստոսով հաղորդուելու առանձնաշնորհումին համար: Եւ այն գիտակցութեան համար, որ հաւատացեալը ունի՝ թէ լուսաւորուած է երկնային լոյսով:

Նոյն ատեն, անոնք կը ներկայացնեն Աստուծոյ ուղղուած պաղատանք մը, որպէսզի հաղորդուողները արժանի դարձնէ մեծ խորհուրդին, հակառակ իրենց անարժանութեան, և իրենց մեղքերէն մաքրագործելով զիրենք, Ս. Հոգիին շնորհները պարգեւէ իրենց:

Երկրորդ և երրորդ աղօթքները քահանային առանձնապատուկ են, և Քրիստոսի կ'ուղղուին, մինչդէռ առաջինը Հայր Աստուծոյ ուղղուած է, և ամբողջ ժողովուրդին անունով կը մատուցուի:

Մինչ Փառաբանութեան երգը կ'երգուի և աղօթքները կ'արտասանուին, հաւատացեալը պէտք է Ս. Հոգիին պարգեւները խնդրէ, որպէսզի անոնք արժանի դարձնեն զինք Ս. Հաղորդութեան, ըլլայ նոյն օրուան համար, ըլլայ ապագային, յարմար առիթով մը հաղորդուելու համար: Այս պարգեւներն են՝ հրճուանք և երախտագիտութիւն, ուղղափառ Քրիստոնէայ մը ըլլալուն համար, ինչպէս նաեւ հոգեւոր թշնամիին դէմ դնելու զօրութիւն եւայլն:

Փառաբանութեան երգը, Պատարագի հնագոյն երգերէն մէկն է: Ս. Կիրեղ Երուսաղիմացի (+348) կը յիշէ զայն: Կը համադրէ 34-րդ եւ 150--րդ Սաղմունները: Ս. Ներսէս Կլայեցի, որ Ծնորհալի անունով ծանօթ է, ներկայ ձեւին վերածած է զայն Հայկական Պատարագին մէջ, համաձայն 1340 թուականը կրող ձեռագրի մը:

Ս. Հաղորդութենէ աճմիջապէս առաջ արտասանուած աղօթքները, նախքան Ս. Հաղորդութիւն կոչուած - բոլորն ալ ժԳ. դարէն ետք միայն գործածուիլ սկսան հայկական Պատարագին մէջ: Ասոնցմէ երկրորդ եւ երրորդ աղօթքները՝ նոյնիսկ ժԵ. դարու ձեռագիրներու մեծ մասին մէջ կարելի չէ գտնել: Հաւանական է՝ որ միայն մէկ քանի եկեղեցիներու մէջ գործածուած ըլլայ ժԵ-ժԷ. դար, երբ տպագիր հատորներու մէջ առնուեցան եւ անոնց գործածութիւնը ընդհանրացաւ:

Ս. Հաղորդութենէ առաջ կարդացուող Ա. աղօթքին մէջ, միակ եզակի դերանունը՝ ԻՄ, պէտք է կարդալ-ՄԵՐ-յոզնակի:

34. ԾԱՇԱԿՈՒՄՆ

Քրիստոսի խորհրդանշական Մարմինը և Արիւնը ճաշակելով յայտնի է, թէ Քրիստոնէին մարմնական և հոգեւոր կեանքը ի մի կը ձուլուի և այդ երկուքին միութիւնը այս խորհուրդով կը նուիրագործուի: Ս. Օգոստինոս հետեւեալը կ'ըսէ. -«Եթէ լաւ կերպով ընդունած ես, դուն ինքդ կ'ըլլաս այն՝ ինչ որ ընդունած ես»: Այսինքն թէ ճաշակելով՝ Քրիստոնէան իրապէս և գործնապէս Քրիստոսի Մարմնին մէջ կը պարփակուի և անոր մաս կը կազմէ:

Ս. Ներսէս Լամբրոնացի հետեւեալ խորհրդածութիւնը կ'ընէ.- «Տէրը միշտ կը բաժնուի, բայց երբեք չի սպառիր, որովհետեւ Ս. Հաղորդութեան մէջ՝ Տիրոջ սէրը և հոգեկան զօրութիւնն է, որ կը ճաշակենք: Եւ այս՝ անսպառ է»:

Ծաշակելով՝ Քրիստոնէան միշտ իրեն հետ պիտի ունենայ զՔրիստոս, մինչեւ աշխարհի վերջը: Հետեւաբար, եթէ հաւատացեալները պատրաստուած են զղջումով, խոստովանութեամբ և ապաշխարութեամբ, (ինչպէս միշտ պէտք է ջանան պատրաստ ըլլալ), կարելի եղածին չափ յաճախ հաղորդուելու են: Իրենց հոգին որքան աւելի սնունդ ստանայ, այնքան աւելի առողջ պիտի ըլլայ: Որովհետեւ, որքան ալ ենթակայ ըլլան մեղանչելու՝ մեղաւոր աշխարհի մը մէջ ապրելուն բերմամբ, Հաղորդութիւնը՝ չարին հակառակ կենալու զօրութիւնը կու տայ իրենց, և թողութիւն կ'ապահովէ իրենց թերացումներուն համար, - արդիւնք՝ մարդկային անբաւականութեան և մարմնական տկարութեան

Ծաշակումի աղօթքը առնուած է «Ս. Թովմաս Առաքեալի Ս. Հաղորդութեան Խորհուրդը» կոչուած գործէն, որ կը պատկանի Ե. դարուն:

Ամէնէն հին ժամանակներէն սկսեալ, Ս. Հաղորդութիւնը յոտնկայս կ'առնուէր, ինչպէս կը պատմէ Հիպպոլիտ (+236թ.), որ կ'ըսէ նաեւ, թէ կղերք պէտք է աշխարհականներէն առաջ ստանայ զայն:

Փաւստոս Բիզանդ, Դ. դարու վերջերը ապրած հայ պատմաբանը, հետեւեալ մանրամասնութիւնը կը յիշէ, թէ պատարագիչ քահանան Ս. Հաղորդութիւնը խորանէն առնելով ամպիոնէն վար կ'իջնէր եւ կը շրջէր ծողովորդին մէջ Ս. Հաղորդութիւնը մատակարարելու համար: Յետոյ, Ընծաներուն մնացորդը Խորան կը վերադարձնէր:

Ուշադրութեան արժանի կէտ մը ևս այն է, թէ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ Ս. Հաղորդութիւնը ընդհանրապէս գլխաւոր Խորանին վրայ չի պահուիր, այլ առաջադրութեան Սեղանին վրայ, եւ կամ յարակից մատուոյ մը մէջ: Այս սովորութիւնը կը պատշաճէր այն շատ հին ըմբռնումներուն՝ որոնց համաձայն, Ս. Խորանը միայն եւ միայն, նոյնինքն Ս. Պատարագի կենսական արարողութեան վերապահուած էր:

35. ԳՈՒՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ծաշակումէն ետք, Ս. Պատարագի Խորհուրդին ամէնէն կարեւոր մասերը կը լրանան: Քոհմաբանութիւնը վերաբարձ մըն է այն բոլոր բարիքներուն, որ հաւատացեալները ստացած են Ս. Հաղորդութեան շնորհիւ. նաեւ շնոր-

հակալութեան արտայայտութիւն մը՝ այդ ամէնուն համար: Կը պարունակէ աղօթքներ՝ Աստուծոյ ուղղուած, որպէս խնդրանք այդ բարիքներուն մշտնջենաւորումին:

Գոհաբանութեան ընթացքին, հաւատացեալները պէտք է իրենց մտքերը կեդրոնացնեն իրենց մէջ տեղի ունեցած իրողութեան վրայ և պէտք է որոշեն իրենց կեանքը արտաքին աշխարհի մէջ դարձնել ներշնչեալ և լուսաւորեալ՝ Ս. Հաղորդութեան միջոցաւ իրենց ստացած շնորհով:

Սիրիոյ եւ Եգիպտոսի մէջ Ս. Հաղորդութեան յաջորդող Գոհաբանութիւնը՝ Դ. դարուն մէջ միայն սկսաւ երգուիլ Ս. Պատարագի մէջ: Նախնական շրջաններու Ս. Պատարագը՝ ինքն իսկ Գոհաբանութիւն մը ըլլալով, Ս. Հաղորդութենէն ետք գոհաբանական աղօթք չէր պարունակեր:

«*Լցաք ի բարութեանց քոց*» երգը՝ ինչպէս հայկական Ս. Պատարագին մէջ, նոյնպէս ալ սլաւական Պատարագին մէջ, ցարդ կը գործածուի, եւ բիզանդական ծագում ունի:

Գոհաբանութեան աղօթքները հայկական Պատարագին աւելցուած են ԺԳ. դարու ընթացքին: Ասոնցմէ առաջինը դպիրներուն կողմէ կ'երգուէր նախապէս:

Այս երեք աղօթքներն ալ կրնան ըստ հաճոյս երգուիլ կամ զանց առնուիլ:

Թէոփիլոս Աղեքսանդրացի (+412 թ.) կը գրէ.— «Ս. Պատարագի համար մատուցուած Ընծաները, «Խորհուրդ»ներուն համար պէտք եղած մասը զատելէ ետք, կղերականները թող իրենք իրենց մէջ բաժնեն: Եւ ո՛չ մէկ ապաշխարող իրաւունք ունի ուտելու կամ խմելու անոնցմէ. միայն հոգեւորականները եւ անոնց հետ նաեւ հաւատացեալ եղբայրները պիտի մասնակցին անոնց: Հետեւաբար, Մասի բաշխումը՝ ըստ ամենայն հաւանականութեան, այս սովորութեան վերահաստատումն է. ըստ որում, «Մատուցումն Ընծայից»ը կատարուելէ ետք, ինչ որ կը մնար ընծաներէն՝ ժողովուրդին մէջ կը բաժնուէր:

Մաս հայերէնի մէջ կը նշանակէ *բաժին* եւ կը համապատասխանէ Յոյն Եկեղեցիին Antidoron կամ Eulogia-ին. թթխմորագերծ հաց է, առանց նոսրագործուած ըլլալու: Եկեղեցի կը բերուի որոշ քանակութեամբ, եւ Պատարագէն ետք կը բաժնուի անոնց, որոնք Ս. Հաղորդութիւն չեն ստացած: Կը տարուի նաեւ տուն եւ ընտանիքի այն անդամներուն՝ որոնք չեն կրցած եկեղեցի գալ: Մաս տուող անձը կ'ըսէ.— «Մա եղիցի քեզ մաս և բաժին Սրբոյ Պատարագի»: Իսկ ընդունող անձը կ'ըսէ.— «Օրհնեալ է Աստուած»:

Դ. ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՁԱԿՈՒՄՆ

36. ԱՂՕԹՔ Ի ՄԷՋ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

«Աղօթք ի մէջ եկեղեցոյ»ն փակման աղօթք մըն է, Ս. Պատարագի օրհնութիւնները տարածելու համար, ըսենք՝ ամբողջ Քրիստոսի Եկեղեցիին և աշխարհի վրայ:

Այս ընթացքին, հաւատացեալները պէտք է յիշեն ամբողջ աշխարհի վրայ գտնուող իրենց քրիստոնէայ եղբայրները, իրենց սեփական երկիրը, աշխարհական իշխանութիւնները և ընդհանուր մարդկութիւնը:

«Կատարումն օրինաց» աղօթքը Ս. Բարսեղի Պատարագէն առնուած է: Հայկական Պատարագին մէջ երեսան կու գայ ԺԲ. դարուն:

37. ՎԵՐՋԻՆ ԱԻԵՏԱՐԱՆԸ

Վերջին Աւետարանը Ս. Պատարագի Խորհուրդին աստուածաբանական հիմունքը կը ներկայացնէ, ըստ Նոր Կտակարանի վարդապետութեան: «Եւ Բանն մարմին եղեւ» բացատրութիւնը՝ բանալին է այս դաւանութեան: Բանին ընդունելութիւնը կը զուգարկի Ս. Պատարագի միջոցով գՔրիստոս

մեր անձերուն մէջ ընդունելու:

Վերջին Աւետարանին ունկնդրած ատեն՝ հաւատացեալը պէտք է ըմբռնէ, թէ Հաղորդութեան միջոցով այդ *Բանը* իր մէջ կը բնակի:

Վերջին Աւետարանը՝ իրեն հետեւող քարոզով եւ աղօթքով հայկական Պատարագին մէջ ներմուծուած է տասնհետօթներորդ դարուն վերջերը միայն:

Նոյն դարուն սկիզբը սովոր էին կարդալ Յովհ. 21, 15-19 հատուածը: Աւելի ետք, այս հատուածին տեղ որդեգրուեցաւ ներկայիս գործածուած Յովհ. 1, 1-14 հատուածը, հետեւելով, լատինական ծէսի օրինակին:

38. ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՁԱԿՈՒՄՆ

Պատարագին այս վերջին մասը հաւատացեալները արձակելու պատշաճ ձեւ մըն է:

Եկեղեցիէն մեկնելու ատեն, անոնք պէտք է ջանան միասին տանի Աստուծոյ օրհնութիւնները՝ իբր գօրավիզ աշխարհի մէջ ապրած իրենց առօրեայ կեանքին: